

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Серія: Монографії ч. 21

Володимир Шелест

Ідеологічна боротьба між Москвою
та Петербургом-Ленінградом
і її відображення у літературі

МЮНХЕН—ВАТЕРЛЬО 1974

Володимир Шелест
Walter Shelest, M. A., Ph. D.

Ідеологічна боротьба між Москвою
та Петербургом-Ленінградом
і її відображення в літературі

Ideological and Cultural Feuds
between Moskow and St. Petersburg-
Leningrad as Reflected in Literature

Der ideologische und kulturelle
Streit zwischen Moskau und
St. Petersburg-Leningrad und
seine Ausstrahlung auf die Literatur

UKRAINIAN FREE UNIVERSITY

Series: Monographs Vol. 21

Ideological and Cultural Feuds Between
Moskow and St. Petersburg-Leningrad
as Reflected in Literature

by

Walter Shelest, M.A., Ph.D.

Dept. of Germanic & Slavic Languages and Literatures
University of Waterloo
Canada

MÜNCHEN—WATERLOO 1974

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Серія: Монографії ч. 21

Володимир Шелест

Ідеологічна боротьба між Москвою
та Петербургом-Ленінградом
і її відображення у літературі

З передмовою проф. д-р Наталії Полонської-Василенко

diasporiana.org.ua

МОНЖЕН—ВАТЕРЛЮ 1974

UKRAINISCHE FREIE UNIVERSITÄT

Reihe: Monographien Band 21

Walter Shelest

Der Ideologische und Kulturelle Streit
zwischen Moskau und St. Petersburg-Leningrad
und seine Ausstrahlung auf die Literatur

Mit einem Vorwort von Prof. Dr. Natalia Polonska-Wasylenko

MÜNCHEN-WATERLOO 1974

ПЕРЕДМОВА

Ця невеличка книжка являє значний інтерес. Вже з перших слів заголовку можна було б вважати що її треба зарахувати до історії російської літератури, але це вражіння не вірне. Стислий, але змістовний огляд російської поезії з XVIII ст. до останніх днів править лише тло, на якому автор розгортає дослідження історії культури, а почасти політики тої доби. Присвячена власне історії Росії, змістом вона значно ширша за історію культури тільки самої Росії.

Багатий зміст книжки, прикрашений цікавими цитатами з творів XIX—XX ст., може бути поділений на три ідеологічні проблеми.

I-ша, на яку вказує назва твору, займає найбільше місця, а може й уваги автора: це ідеологічна боротьба за першенство двох столиць: Москви, що репрезентувала стару Московію, з її патріархальним побутом та консервативними поглядами, та нового Петербурга, що «волею Петра» ціною безчисленної маси людських жертв, виник на фінському болоті. Один з оригінальніших дослідників Петербурга, А. Белий писав: «З того часу, як примчав до невських берегів Металевий Вершник, з того часу, як увігнав коня на фінляндський сірий граніт — надвоє розділилася Росія» . . . Оцій «розділеній Росії» присвячена значна частина книжки. Автор уважно стежить за тим, як обидві частини, обидві столиці зосереджували інтелігенцію, що з ненавистю ставилася одна до другої: як Петербург став осередком чужинецьких впливів, а Москва збирала «московських» патріотів. Але з часом змінялися настрої — і в XIX ст. боротьба між двома столицями перетворюється на ідеологічну боротьбу, що не раз зміняє свій характер. І серед гимнів Петрові й Петербургу, все частіш з середини XIX ст. в російській літературі лунає різке, безкомпромісове засудження Петербургу, як інтернаціональному місту в порівнянні з російською консервативною Москвою. Навіть Пушкін, почавши «Медного всадника» з дифирамбів Петрові закінчує символічною картиною, як за людиною «повсюду Всадник Медний з тяжельм топотом скакал», і від нього не має рятунку самітня маленька людина . . . Цей гніт царського абсолютизму, в

зв'язку з важкими природними умовами, все більше викликали вороже ставлення до Петербургу.

Цікаво, що одні з перших висловилися негативно про Петербург, без порівняння його з Москвою, письменники українці, зв'язані долею з Петербургом: Гоголь та ще більше — Шевченко. Гоголь байдужий до Петербургу: «нехай столиця імперії підсусідиться до льодовитого полюсу», писав Гоголь, що за виразом Е. Маланюка, впровадив до нього «своїх українських вовкулаків, відьом і чортів»... Шевченко висловився ще більш різко:

«У долині, мов у ямі
На багнищі город мріє;
Над ним хмарою чорніє
Туман тяжкий»...

А незабаром до смерті писав він:

... «Якби
Не похилилися раби...
То не стояло б над Невою
Оцих осквернених палат»...

Петербург, столиця, викликає все більше негативних рефлексів як бюрократичний осередок імперії: «Гнилі ялинові лісочки та мохові болота, що оточували Петербург... Хвора ніч, хворий день, хворе місто», писав І. Тургенев («Призраки»)...

Поети доби Відродження перед I Світовою війною майже однаково з ненавистю писали про нього:

«... ни чудес, ни святынь,
Только камни из мерзлых пустынь.
Да сознание проклятой ошибки»

(И. Анненский)

Найсильнішим словом схарактеризував Петербург О. Блок: «безумному воплі:

«Богоматерь!
Для чего в мой черный город
Ты Младенца привела?».

З ним змагаються А. Белий, Д. Мережковський, а З. Гіпіус пророчила:

«нет, ты утонешь в тени черной,
Проклятый город, Божий враг».

(Петербург).

I-ша світова війна, а зокрема революція 1917 року вносять новий зміст в історію взаємин двох столиць. Москва набуває від'ємних рис Петербурга-столиці: інтернаціональність, бездушний бюрократизм, деспотизм. Проте Петербург-Петроград-Ленінград звільнившись від тягаря столиці набуває нові риси — робиться культурним, літературним осередком. В Петербурзі скупчуються літературні таланти, діє «Літературна Студія» Гумільова, виростають нові кадри групи «Серапіонові братья».

II-га світова війна, героїчна 29 місячна облога Ленінграда, створили там нову ідеологію, якої не могло бути у столиці Петербурга:

«И в бою, и в непогоду,
Среди самых злых забот,
Ленинградская порода
Никогда не пропадет!

(М. Тихонов)

Спільне пекельне нещастя створило в інтернаціональному місті нову «породу» людей.

... Для сердца нет дороже
Твоих красот, твоих громад,
Твоей судьбы, ни с кем не схожей,
Твоей победы, Ленинград.

(М. Комиссарова, «Ленінграду»)

Там зародився окремий патріотизм — і О. Шестинський до дружини просить виховати сина, щоб він:

«... юношею став,
Где б ни пировал и ни скитался,
.....
На Неву, как в детство, возвращался» ...»

Зрозуміло, що цей патріотизм не дістав урядового визнання. «Ленінградська афера», що почалася після таємничої смерти Жданова, — зникнення активної верхівки Ленінграда, що керувала обороною Ленінграду, зникнення архівів-музеїв, свідчать, що ідеологічно розійшлися Ленінград і інтернаціональна деспотична Москва.

Так цікаво подав В. Шелест першу, головну проблему своєї праці. Але вона не сама.

Друга проблема — особа та символ «Медного Всадника».

Перші 50 рр. в російській літературі, майже без винятків, панував стиль захоплення «Вершником», емблемою величі Пет-

ра І, що поволі перетворюється в емблему деспотизму. Вже в «Медному Всаднику» Пушкін після дифіромба перших рядків дає стисло картину деспотизму: як цей «Вершник» переслідує людину, яка не має порятунку від нього:

«Повсюду Всадник медный с тяжелым топотом скакал»...

Шевченко перший «розвінчав» бронзового вершника: це не герой!

«На коні сидить охляп,
У свиті — не свиті,
І без шапки. Якимсь листом
Голова покрита».

(«Сон»)

Шевченко не залишився самотнім в оцінці Мідного Вершника. Для Ф. Достоевського це тільки «вершник на задиханім, змученім коні». («Подросток»).

За довгий час до революції І. Анненський писав:

«В темных лаврах гигант на скале
Завтра станет ребячьей забавой.
Уж на что был он грозен и смел,
Да скакун его бешеный выдал».

(«Петербург»)

Найкращу характеристику «Медного Всадника», перед І-шою світовою війною дав А. Белый: «Утемінь, порожнечу піднялися двое передніх копит, і міцно встрягли в гранітну підставку — двое задніх. Чи ти, злякавшись скоку, знов опустиш копита, щоб фиркаючи, понести великого Вершника в глибину рівнинних просторів із обманливих країн? Та не буде! Раз зірвавшись на диби і очима міряючи простір, мідний кінь копит не опустить!» («Петербург»).

В незграбних віршах, за 10 років до революції 1917 року, В. Маяковський прококував:

«И вновь император
Стоит без скипетра.
Змей.
Унынье у лошади на морде.
И никто не поймет тоски Петра,
Узника, закованного в собственном городе».

(«Последняя Петербургская сказка»)

Так, почавши в гимнів, геніяльний твір Фальконе, разом з самим Петербургом, пережив складну еволюцію. Цю проблему добре подав В. Шелест.

Залишається третя проблема, яку тільки намітив автор, не вдаючись в її зміст та не шукаючи розгадки її символіки. Це проблема змія, хвіст якого придушили копита коня, але тільки хвіст, сам змії живий, і піднявшись у весь зріст, готовий до нападу. Чи це тільки орнаментальна деталь? чи символ? Чого?

Фальконе, сучасник революційних рухів Європи, ледве дав би такий деталь. Він дав змія як антитезу руху зведеного на диби коня, як загрозу силі вершника. Але хто він, цей змії? Про це розгадки не дав скульптор, не відкрив своєї власної думки. Тут ледве правий, що у вигляді змії помістив . . . скульптор Фальконе під копита «Мідного Вершника» — заздрість Москви до Петербурга. Зміст цієї деталі глибший.

Дуже цікаві, теж не розкриті слова І. Анненського:

«Цар ЗМЕИ роздавить не сумел,
И прижатая стала наш ИДОЛ».

(«Петербург»)

Мова іде не про заздрість Москви, не могла вона стати «ідолом». Справа глибше. Тут маємо дійсно, боротьбу двох світоглядів — але яких?

Поет Москви, поет символіст В. Брюсов писав:

«Твой конь попирал с беспощадностью, **звенья**
Бессильно под ним изогнутой змеи».
(К Медному всаднику),
«Попирая, в гордости победной,
Ярость змея, сжатого дугой».

(«Три кумира»)

«Все тот же медный великан,
Топча змею, скакал над бездной».

(Вариации на тему «Медного Всадника»)

Другий видатний поет доби срібного віку російської поезії, О. Блок, підкреслює, що Змії живий, і Вершник не спромігся задушити його:

«И с тихим свистом сквозь туман
Глядится Змей, копытом сжатый».

(Собрание Сочинений в 8 томах)

але не смертельно, бо Змії може жити втративши хвіст. «и прижатая стала наш идол», повторюю слова І. Анненського. Але постає питання: в якому розумінню «КУМИР»? Емблема чого?

Безперечно — не того деспотизму який уособлювала постать Вершника, а протилежних йому ідей.

Так надто стисло подав автор третю проблему — проблему змія.

Але який кінцевий висновок дає ця цікава книжка В. Шелеста? Повторюючи слова О. Белого: «Раз звівшись на диби і очима міряючи простір мідний кінь копит не опустить: скож над історією буде»?

Н. Полонська-Василенко

ВСТУПНЕ СЛОВО

Тематичні мотивування, які лягли в основу цієї розвідки, зведено лише до одного звуженого аспекту, а саме: до виявлення тих суперечностей між Москвою та Петербургом, які знайшли собі відображення в творах російських і деяких неросійських поетів та прозаїків. В основному наголос ставиться тут на ті причини, що спричинили загострення відносин Москви з Петербургом на початку 18 ст., себто, від часу переміщення Петром Першим столиці із Москви в нове прибалтійське місто — Петербург, і на ті, які й далі спричинюють антагоністичні стики відмінних принципів між Москвою та Ленінградом, навіть в умовах сучасної дійсності.

Спочатку ця розвідка мала форму рукописного конспекту, написаного для курсу російської літератури, як семінар про культурно-літературні зони. Потім її доповнено додатковим бібліографічним матеріалом та приготовано до друку як україномовну публікацію. Власне з цією метою й перекладено автором цитовані місця з російських творів на українську мову; залишені без перекладу тільки деякі короткі вислови, які будуть зрозумілі для українського читача. Інша справа з уривками поетичних текстів, — їх залишено без перекладу. Зроблено це з тих міркувань, що переклади поетичних творів не завжди віддзеркалюють специфіку вияву думок поета. Тому автор вирішив подавати віршовані уривки в їх мовному оригіналі.

На основі великої кількості документальних матеріалів можна ствердити, що затяжна боротьба Москви з Петербургом-Ленінградом є нічим іншим як тільки продовженням тих давніх протиріч, які витворилися в розладі культурно-світоглядних орієнтацій між двома зонами: суздальсько-московською територією та північно-західними й південно-західними землями. Отже, для того, щоб звести сліди минулих протиріч з причинами сучасних, подекуди довелось входити в короткі відступи до давніших періодів східнослов'янської історії. Звичайно, ці відступи-екскурси можна б поширити, бо, наприклад, такі події як напад на Київ Андрія Боголюбського чи затяжна боротьба Москви з Тверю та Новгородом були, так би мовити, прологом до пізнішого роз-

ладу взаємин. Але знову ж, таке поширення історичних відступів розсунуло б межі свідомо звуженого аспекту даної теми.

Насамперед йшлося про те, щоб через призму літературних відображень навітлити минулий і сучасний стан міжзональних антагонізмів та виявити справжню суть у прямому зіставленні фактів. Тому в основному тут зосереджено увагу на російській літературі, а зокрема — на її зональному двоподілі: московській та петербурзько-ленінградській.

Безперечно, що в українській літературі також можна знайти деякі відображення, які можна зв'язати з цією темою, але автор не мав наміру вмішувати українську літературу в «сусідську» проблематику. Правда, у розвідці довелося відвести місце для інтерпретації творчих декларацій Шевченка й Гоголя, бо вони обидва відчували на собі бюрократичний «холод» імперіяльного Петербургу. Зрештою, як висловився Рильський, там, у Петербурзі, біля Мідного вершника зустрілися «лінії світогляду трьох найбільших поетів слов'янства — Міцкевича, Пушкіна й Шевченка». Але треба й також вказати, що там і розійшлися ідейні шляхи Шевченка й Гоголя.

В. Ш.

«З того вагітного часу, як примчав до невського берега металевий Вершник, з того часу, як він увігнав коня на фінляндський сірий граніт — надвоє розділилась Росія; надвоє розділилась і самі доли батьківщини...»

А. Белий.

Серед цілого ряду питань культурно-історичного значення, безпосередньо чи посередньо пов'язаних із драматичними стадіями європеїзації Росії, питання ідеологічної боротьби між двома російськими столицями, Москвою та Петербургом, заслуговує особливої уваги, бо це питання своєю суттю далеко переходить межі звичайної боротьби двох міст за статус столиці. Справжній зміст цього питання заторкує багато глибші по своїй натурі й далеко складніші проблеми антагонізмів, які висунулися на кін історії суперечностями двох відмінних ментальностей.

Росія, за висловом декабриста О. Бестужева-Марлінського, своїм євразійським розположенням уподібнюється до дволикого Януса; вона, як той казковий Янус, одночасно вдивляється і в Європу, і в Азію, запозичує життєві навички з обох сторін і творить таким чином якусь посередню ланку «між осілою діяльністю Заходу та бродячим лінивством Сходу».¹ Таке її духове напівроздвоєння між Сходом і Заходом знаходить собі також яскраве підкреслення і в геральдичній символіці її старого державного герба, унаслідуваного від Московії, на якому зображено двоголового орла з поверненими в протилежні сторони головами. Це вже виразно вказує і на місійні амбіції Росії («Москва — Третій Рим»), і на напрями її територіальної та політичної екс-

¹ А. А. Бестужев-Марлинский, *Сочинения в двух томах*, М., 1958, т. 2, ст. 563. Подібний вислів є також у «Філософічних листах» П. Я. Чаадаєва: «...стоя между двумя главными частями мира, Востоком и Западом, упираясь одним локтем в Китай, а другим в Германию, мы должны были бы соединять в себе оба великих начала духовной природы...». (М. Гершензон, *П. Я. Чаадаев*, С.-Петербург, 1908, стр. 215.

пансії.² Однак те її місієне самоспрямування стало й причиною її одвічного неспокою, зумовленого внутрішнім тертям двох відмінних етнопсихологій, двох культур; це все створило ключеву проблему, над якою задумувалися як російські, так і неросійські мислителі. Зокрема варто згадати Юрія Крижанича (1617—1683), який під час свого перебування в Москві шукав розв'язки щоб зберегти Росію одночасно від східного «людодерства» та від західної «розпусти».³ Цілком вірогідно, що Крижанич розглядав цю проблему зі своєї південнослов'янської точки зору, як політик у рясі.

Мотивування всіх тих авторів, які намагались визначити місце й роллю Росії у взаєминах між Європою та Азією, були різні.⁴ Одні з них просто заявляли, що в Росії (включаючи землі України й колишні посілости Новгороду ? !) нема нічого справжнього європейського, і що духовий склад Росії разом з релігією — синтезою турянських психологічних елементів з поверховим християнством, побутові навички й деспотична форма влади — унаслідуювані з Азії. З дещо іншими міркуваннями, але в подібному аспекті розглядали цю саму проблему слав'янофіли московської орієнтації, які вважали, що для Росії було б краще, якби вона, якщо не назавжди то бодай хоч на якийсь час, повернулась лицем до Азії. Такий її відворот від «банкрутуючої» Європи, на їхній погляд, міг би скріпити морально-духові основи російського народу.⁵ Зовсім із протилежних позицій висували свої аргументи прихильники Заходу, твердячи, що Росія потенційно знаходить-

² М. А. Таубе, «Иоганн Таубе, советник Ивана Грозного», *Новый журнал*, Н. Й. кн. 71 (1963), стр. 176. У цій статті автор наводить приклад про те, як доповнювалося геральдичними додатками символічне значення московського герба. Так, наприклад, у часі ливонської політики Івана Грозного до герба було додано два щитки (у лапах орла), як символ поширення влади Московії на землях Прибалтики.

Тут варто ще навести уривок вірша В. Курочкіна «Двуглавый орел» зі слідуєчими рядками:

Я нашел, друзья, нашел,
Кто виновник бестолковый
Наших бедствий, наших зол.
Виноват во всем гербовый,
Двуязычный, двуголовый
Всероссийский наш орел.

(Василий Курочкин, *Стихотворения, статьи, фельетоны*, М., 1957).

³ П. Н. Милоков, «Интеллигенция и историческая традиция», *Интеллигенция в России*, С.-Петербург, 1910, стр. 156.

⁴ В. Н. Sumner, „Russia and Europe“, *Oxford Slavonic Papers*, 1951, vol. II, pp. 1—4. Див. також працю J. H. Billington, *The Icon and the Axe*, N. Y., 1966.

Варто згадати ще статтю Ф. Степуна «Россия между Европой и Азией», *Новый журнал*, Н. Й., кн. 69, стр. 254—258.

⁵ Ф. Достоевский, «Дневник писателя за 1881 год», *Собрание сочинений*, Париж, 1945, т. 13, стр. 608—609.

ся в європейській частині континенту, тому й обстоювали потребу її тісніших взаємин з Європою.

Просліджуючи причини зароджування й наростання ідеологічних конфліктів на території східних слов'ян, можна ствердити, що ті конфлікти в основному мали характер двозонального протиставлення двох протилежних світоглядів. Себто, стик тих супротивних інтересів відбувався між двома зонами: східною, з Москвою як центром, з одної сторони, та смугою Новгород—Київ — з другої. Ці двозональні відміни у світоглядах, як твердив історик М. Костомаров, впливали насамперед із причин відмінного складу населення. Такою ж аргументацією, на думку Костомарова, слід також пояснювати причини виникнення тієї гострої боротьби, яка велась у кінці XV ст. між таборами Йосифа Волоцького та Ніла Сорського, у якій Волоцький заступав інтереси Москви, а Сорський — інтереси Новгорода.⁶ Докази Костомарова справді заслуговують уваги, бо вони всеціло підтверджуються і картою культурних областей європейської частини СРСР, намальованою А. Формозовим,⁷ і схемою антропологічного поділу населення Східної Європи, і багатьма іншими наглядними фактами та науковими джерелами.⁸

Підходячи до основної суті нашої теми, треба зазначити, що кожна тема, яка стосується внутрішніх російських антагонізмів чи внутрішніх її міжнаціональних проблем, — із російського політичного кута зору завжди була й далі залишається небажаною для розгляду як у суспільно-історичній, так і в художній літературі. Через це саме моменти творення централізованої Московської держави й різкі конфлікти, які виникали у процесах тієї централізації та описувались у літописах, згодом підкрашувались, перередаговувались «запальчивою московською рукою», як це ствердив М. Приселков. Приселков писав, що, наприклад, перередаговування тверських літописів «краще всього може показати нам, якою нещадною була московська ревізія літописань тих феодалних центрів, які боролись з Москвою...»⁹ Все це

⁶ Н. И. Костомаров, (Рецензія на магістерську працю І. Хрущова), «Исследование о сочинениях Иосифа Санина», *Вестник Европы*, 1868, кн. 4, стр. 969.

⁷ В. В. Бунок (ред.), *Происхождение и этническая история русского народа*, М., 1965, стр. 188.

⁸ Там же, стр. 244 (карта ч. 42 — схема антропологических комплексов на территории Восточной Европы).

⁹ М. Д. Приселков, *История русского летописания XI—XV вв.*, Л., 1940, Издание Ленинградского государственного университета, стр. 110. Російський текст: «То, чем мы располагаем в нашем летописном материале от большой, оживленной тверской летописной работы, с 80-х годов XIII в. и до конца XV в. переживший разнообразные этапы оформления и политических установок, — лучше всего может показать нам, как беспощадна была московская ревізія летописаний тех феодалных центров, которые боролись с Москвою до время установления единого национального госу-

роблено з метою щоб приховати сліди кровавого узурпаторства Москви та показати в штучно-підкрашеній ролі доброзичливої заступниці всеросійських інтересів. З цього виходить, що таке передередаговування Москвою літописів уже тоді розраховувалось, як ствердив Приселков, «для політичного виховування підданих» та возвеличування великодержавної ролі Москви.

Дещо з того приховуваного ідеологічного суперництва Московського князівства з Новгородом та іншими містами таки не можна поминути. Отже, у таких випадках те суперництво зводилось або до релігійної площини, або до боротьби класових груп, як висловився про це Я. С. Лур'є, пишучи що:

Радянська наука поставила питання про ідеологічні рухи періоду творення російської централізованої держави в зв'язок із соціальними відносинами того часу; для радянських дослідників і еретики, і йосифляни, і противники збагачування являються представниками певних соціальних груп.¹⁰

Але зараз же після наведеного вислову цей самий автор пише, що «у радянській науці не було спроб фактичного перегляду всієї історії ідеологічної боротьби періоду творення російської централізованої держави». Іншими словами, радянська наука просто уникала таких питань. Це саме можна сказати також і про суперництво Москви з Петербургом, чи в сучасну пору про тіхе тертя у взаєминах між Москвою і Ленінградом.

Не багато на цю тему, якщо брати до уваги її дійсну суть, написано і в дореволюційному періоді. Для прикладу варто навести, що нарис Пушкіна «Путешествие из Москвы в Петербург» довго поміщувався під маскованою від царської цензури назвою «Мысли на дороге»; через це саме нарис Герцена «Москва и Петербург» не був надрукований у Росії, лише через п'ятнадцять років він появився друком на еміграції. «Визвала горячу журнальну дискусію» також книжка П. Вестенгофа «Очерки московской жизни», на яку напала консервативна критика.¹¹

дарства. Все тверское летописание XII—XV вв. дошло до нас или в московских сводах, использовавших его по-московски, или в отдельных уцелевших небольших кусках, вероятно, не без умысла спрятанных в московском окружении».

Багато фактичного матеріалу подає також И. У. Будовниц у своїй розвідці «Отражение политической борьбы Москвы и Твери в тверском и московском летописании XIV века», *Труды отдела древнерусской литературы*, М.—Л., 1956, т. XII, стр. 79—104. И. У. Будовниц пише про передередаговування тверських літописів слідуюче: «Особенно искажены тверские записи, прошедшие впоследствии цензуру Москвы, которая, естественно, была заинтересована в том, чтобы изобразить события в благоприятном для себя духе». (стр. 79).

¹⁰ Я. С. Лур'є, *Идеологическая борьба в русской публицистике конца XV — начала XVI века*, М.—Л., 1960, стр. 36—37.

¹¹ Т. Ильина (ред.), *Очерки московской жизни*, М., 1962, стр. 4—5.

Правдоподібно, що через це саме й А. П. Башуцький, автор «Панорами Санктпетербурга» — праці так би кажучи більш-менш офіційного характеру, уважав потрібним, на всякий випадок, забезпечитись від небажаних для себе наслідків — присвятив її цареві. З цього видно, що царська цензура була надзвичайно чутлива до таких тем.

Говорячи про боротьбу Москви з Петербургом треба мати на увазі й ті історичні факти, що ще далеко перед заснуванням Петербурга Москва так само вела вперту боротьбу з іншими містами — центрами незалежних територій (Київ, Новгород, Псков, Твер, Рязань, Казань, Астрахань та інші). Згодом, крок-за-кроком, часто при допомозі татарських ханів, Москва підкорила їх під свою деспотичну зверхність.¹² Боротьба з Петербургом, що тяглася протягом двох століть, уже замикала собою етап тієї московської мети, яка зародилась ще на Куликовім полі.

Самий факт заснування Петербурга, як нового міста в Прибалтиці, ще не давав приводу для московської ворожнечі проти нього, бо спрямування Петра Першого до балтійських берегів відбувалося по старих дороговказях, намічених ще Іваном Грозним, який, як свідчать джерела, також «буквально рвався» туди.¹³ Це вказує на те, що ще до Петра Москва прагнула закріпити свої впливи в Прибалтиці, а тоді просувати їх далі на Захід: «в Любок, в Антроп, в Англію, в іспанську та французьку землі».¹⁴ Отже, таким чином реалізація плянів Петра мала б відбуватися без московських перешкод. Так би й було коли б Петро не переніс туди столиці. Власне те перенесення столиці й визвало протипетербурзьку реакцію; ще більше невдоволення визвали в Москві Петрові реформи, розраховані на європеїзацію відсталого Росії та приборкування ненависного йому московського боярства.

«Петро Перший не любив Москви» — писав Пушкін у своїм нарисі «Путешествие из Москвы в Петербург», бо там він «на кожнім кроці зустрічав спомини бунтів і страт, закоренілу старовину і впертий спротив забобонів і повір'їв».¹⁵ Безумовно, що відношення Петра до Москви і всього московського було не байдуже, а такі вороже, бо власне в Москві йому довелося пережити трагічні моменти кровавої боротьби за владу: стрілецьке повстання, убивство стрільцями членів і прибічників його роду; навіть було близько до того, що й він сам був би загинув на

¹² П. Кропоткин, *Идеалы и действительность в русской литературе*, Буэнос-Айрес, 1955, стр. 19.

¹³ И. И. Полосин, *Социально-политическая история России XVI — начала XVII в.*, М., 1963, стр. 70.

¹⁴ Там же, стр. 70.

¹⁵ А. С. Пушкин, *Собрание сочинений в десяти томах*, М., 1962, т. 6, стр. 383.

стрілецьких списках. Цей момент став причиною його нервового потрясення, яке залишилося на його здоров'ї неприємною відбиткою на все життя.¹⁶

Похмурними барвами змалював той час граф О. Толстой у своєму романі «Петр Первый», де описав події того виняткового історичного напруження, що склалося в процесі боротьби двох родів — боротьби Наришкіних з Милославськими:

Три дні і три ночі бушувала Москва, воронячі зграї злітали високо над нею від дзвону на сполох. І тоді ж у найбільш відважних зродилась постанова: відрубати саму голівку, убити обидвох царів і Софію. Але коли Москва пробудилась на четвертий день, Кремль був пустий: ні царів, ні царівни, — утекли разом з боярами. Страх охопив народ.¹⁷

Пізніше Петро звів порахунки з бунтівниками: залив кров'ю Червону площу, обвішав стіни Кремля стрілецькими тілами. Далі Толстой пише, що всю зиму відбувалися арешти, допити, страчування, «і нові тисячі трупів розгойдувала хуртовина на московських стінах... Старе ховалось по темних кутах. Кінчалась візантійська Русь. У березневім вітрі ввижались за балтійськими побережжями привиди торговельних кораблів».¹⁸

В сучасну пору трудно судити про те, якими шляхами пішов би дальший розвиток російської історії і як склалася б історична доля східних слов'ян взагалі, коли б становлення Петра Першого на царський трон у Москві відбулося спокійним порядком. При такій передумові він, здається, не мав би причин ненавидіти Москву та входити в конфлікт з московським боярством; також не мав би часу заглядати до старих складів у Ізмайловім, де зберігався трухлявий англійський човен, знахідка якого, за висловом самого Петра, піддала йому ідею формування російського судноплавства та скерувала увагу до балтійських берегів. При такій передумові, здається, і не було б російської імперії, бо без балтійських укріплень Московія не могла б чинити спротиву могутній тоді Швеції і, як висловився П. Я. Чаадаєв, могла б легко перетворитись на шведську провінцію.¹⁹

Більш ніж правдоподібно, що ті самі причини неспокоїного початкового царювання Петра піддали йому й ідею європеїзації Росії, бо відірваний силою обставин від Кремля, він багато часу проводив у підмосковській Німецькій слободі, де мав дорадників, приятелів та поклонниць. Власне при допомозі практичних нім-

¹⁶ V. Klyuchevsky, *Peter the Great*, (translated by Liliana Archibald), London, Macmillan & Co., 1961, p. 34.

¹⁷ Алексей Толстой, *Петр Первый*, М., 1965, кн. I, стр. 85.

¹⁸ Там же, стр. 374.

¹⁹ Raymond T. McNally, „Chaadaev's Evaluation of Peter the Great“, *Slavic Review*, 1964, vol. XXIII, p. 41.

ців були переформовані його «забавні» полки на боездатну царську гвардію, яка запевнила йому успішну перемогу над збунтованою Москвою.

Підмосковська Німецька слобода була для Петра так би кажучи першим посереднім знайомством з Європою. Мешканці Німецької слободи докладали всіх старань, щоб схилити молодого монарха на свою сторону, і, як виявилось пізніше, — вони не помилились у своїх розрахунках, бо вже в часах заснування Петербурга вони здобули для себе значні концесії, забираючи в свої руки важливі адміністративні посади та розширяючи цим самим поле для своїх впливів.

Німецькі впливи й німецька мова, яку силоміць впроваджував Петро в Росії, дратували й лякали московських бояр. Бояри вбачали в особі Петра небезпечного ворога традиційної старовини. Також серед народу формувався страшний образ Петра. Як говорив Ключевський на своїх лекціях, — Петро був «дивний цар». Він працював «як моряк, одягався і курих як німець, пив горілку як солдат, лаявся і бився як гвардійський офіцер».²⁰ Тому й не дивно, що серед народу розповсюджувалися вістки, що мовляв, правдивого царя «підмінили за кордоном німцем»; інші поголоски зв'язували постать Петра з Антихристом.²¹

У той час як на Півночі на палях серед фінського болота та на кістяках загиблих будівників устатковувалася нова столиця Петербург, у той самий час Москва вже втрачала своє державно-адміністративне значення, але не здавала своїх духових традицій. Для корінних мешканців Московії вона й далі залишалась національним кумиром, колись старою столицю. Іншими словами — залишалась неофіційною столицею — центром ворожих сил, супротивних Петербургові. А треба признати, що Петро мав багато ворогів. Як зазначає В. Десницький, ті вороги були всюди: і серед вищого духовенства, і старообрядців, і серед боярства, і навіть у його власній родині.²² Отже, Москва вичікувала тільки сприятливої нагоди, щоб знову повернути царський трон до свого Кремля.

Ще за життя Петра I діяли сили проти його політики, які після його смерті навіть добились тимчасового перенесення урядового центра із Петербурга назад до Москви.²³ Однак те повернення ще не було тоді остаточною перемогою Москви, дарма що тоді вже багато вищої знаті разом з царським двором Петра II

²⁰ Наведено з праці В. Десницького, *Избранные статьи по русской литературе XVIII—XIX вв.*, М.—Л., 1958, стр. 10.

²¹ Там же в Десницького, стор. 10. Див. також статтю на цю тему, яку написав Michael Cherniavsky, „The Old Believers and the New Religion“, *Slavic Review*, March 1966, XXV, 1—39.

²² В. Десницький, *Избранные статьи по рус. лит.*, стр. 7.

²³ Там же, стр. 9.

переїхало до Москви, «залишивши в городі голодних слуг».²⁴ Однак передчасна смерть молодого царя Петра II, якого Долгорукі хотіли одружити на княжні зі свого роду, перешкодила тоді москвофілам повернути Росію з Європи назад «додому».

Події 1730 р., як ствердив П. Мілюков, не знайшли відгону в тогочасних російських публікаціях. Лише пізніше дещо з тих подій почало попадати під навітлення, шляхом витягання правдивих фактів із запізнилої памфлетної літератури. Все таки більше об'єктивних свідчень про ті часи можна знайти у звітленнях чужоземних послів, які тоді уважно стежили за ходом групування сил у боротьбі за владу.²⁵

У російській літературі XVIII ст. згадана подія тимчасового перенесення столиці з Петербурга до Москви лише посередньо заторкнута у двох віршах: у вірші Ф. Прокоповича «Плачет пастушок в долгом ненастьи» та у вірші А. Кантеміра, написанім латинською мовою „Epos consolatoria ad oden Pastoris Pimini sortem gregis sub tempestate deplorantis“ («Песнь утешения на песнь пастуха Пимена, оплакивающего участь стада во время нещастья»). зв'язок цих двох віршів з історичними пертурбаціями 1730 р. безсумнівний, незважаючи на те, що їх зміст має персональний характер.

Ф. Прокопович — активний сподвижник політики Петра I, побоювався, що коли в боротьбі за впливи перемога буде досягнена консервативними москвофілами, то його позиція буде загрожена. Тому він таким сумним настроєм наповнив зміст свого вірша «Плачет пастушок . . .». Становище Прокоповича добре розумів Кантемір, бо й він сам, до певної міри, був у подібнім стані. А коли 25 лютого 1730 р. хід подій, пов'язаних з боротьбою за впливи, повернувся у їх користь, тоді Кантемір написав, як відповідь Ф. Прокоповичу, свою «Песнь утешения . . .», підібравши для неї навіть такий самий метричний розмір, як у вірші Прокоповича.²⁶

²⁴ *Энциклопедический словарь*, С.-Петербург, 1904, т. 56, стр. 295.

²⁵ П. Мілюков, *Из истории русской интеллигенции*, С.-Петербург, 1903, изд. 2-е, стр. 4.

²⁶ Ф. Прокопович, *Сочинения*, М.-Л., 1961, стр. 481—482. Характеристику подій того часу подав князь М. М. Щербатов у своїй праці *О повреждении нравов в России*, 1786—7; перевидано в Англії 1969 р. (Cambridge University Press).

Щербатов писав про Прокоповича, В. Н. Татищева та про князя Антиоха Кантеміра слідує: «Феофан Прокопович, архиепископ Новгородский, муж исполненный честолюбия, хотел себе более силы и могущества приобрести. Василий Никитич Татищев, человек разумный и предприятельный, искал своего счастья. Князь Антиох Дмитриевич Кантемир, человек ученый, предприятельный но бедный по причине права перворождения брата своего, кн. Константина Дмитриевича, искал себе и почестей и богатства . . . Сии три, связанные дружбою и разумом и своими видами, учили свое расположение для разрушения деланного Долгорукими узаконения». (стр. 180).

Серед літературних, півлітературних і фолкльорних творів, які появилися після смерти Петра Першого, зауважується певна діаметральна протилежність у розподілі їхнього змісту. З одного боку маємо твори, що звеличують Петра Першого, а з другого — такі, що дискредитують його, як людину і монарха. До першої групи слід зарахувати такі твори як, наприклад, «Слово на погребение Петра Великого», проголошене Прокоповичем 8 березня 1725 р. та надруковане 14 березня того ж року; «Елегию о смерти Петра Великого», написану поетом Тредіаковським та інші. До другої групи входять ілюстровані апокаліпсиків й вірші старообрядців, у яких Петра Першого показувано або Антихристом, або слугою Антихриста. На деяких ілюстраціях тих апокаліпсиків навіть помітна портретна подібність Петрових рис.²⁷ Крім тих апокаліпсиків не менш вороже ставлення до Петра виявляє ілюстрована сатира «Мыши кота погребают», створена зараз же після його смерти, а також драматичний твір «Цар Максимицьян» (явний натяк на синовбивство Петром царевича Олексія) та «Комедия о графе Фарсоне». Так само поділені цілеспрямованим змісту й фолкльорні твори. Взагалі, як доказував Ю. М. Соколов, «Іван Грозний і Петро Перший — це два царі, яким уділено найбільше уваги в російському фолкльорі».²⁸

Після смерти Петра Першого вже було більше можливостей для переоцінки всього того, що було створене за його ініціативою. І дійсно, уже було чути голоси критики. Здавалося, що «поганьблена свята Москва» скоро розвінчає «чухонське село» — Петербург. Такі настрої широко розповсюджувалися у московських колах, але їм протидіяв ще сильний авангард Петрових сподвижників — будівничих імперії, а потім — уже самий культ імперії.

Однак, незважаючи на всі старання Петрових послідовників втримати курс і стиль започаткованої Петром реформаційної епохи, — зі всього було видно, що легендарна тінь царя-реформатора чимраз помітніше зменшувалася та рідшали ряди його послідовників. Особливо виділилися під цим оглядом час царювання Анни Іванівни, коли до влади прийшла «німецька партія» і фаворит цариці Е. Бірон став фактичним володарем Росії. Цілком зрозуміло, що зосередження важливих державних позицій у руках Бірона та його німецьких прибічників визивало невдоволення серед місцевої аристократії. Це невдоволення послужило причиною для скритої, впертої боротьби «російської партії» з «Біронівщиною».

Власне на тлі цієї боротьби за впливи і зважувалися факти критичної переоцінки Петрової епохи. Зокрема в тій переоцінці

²⁷ Д. Д. Благой, *История русской литературы XVIII века*, М., 1943, стр. 52.

²⁸ Там же, стр. 51.

наголошувалося питання надмірно-поспішної європеїзації Росії. Фактів для аргументації в цьому питанні не доводилось далеко шукати, бо «Біронівщина» була яскравим прикладом того, до чого може довести поспішно-нерозважна європеїзація. Отже, таким чином «Біронівщина» зіграла певну історичну роль, а саме: підсилила аргументацію тих критиків, які осуджували політику Петра Першого та насторожила аристократичну верхівку проти чужого засилля. Це, самозрозуміло, мало свої наслідки, бо багато Петрових послідовників ставились з прихованим, а то й з відкритим, недовір'ям до ідеалізованої геніяльності Петра Першого. Цим самим треба пояснювати і той факт, що заплановані монументальні поеми для возвеличування Петра Першого, такі як «Петрида» Кантеміра та «Петр Великий» Ломоносова, — так і залишились лише у вступних піснях. До цього треба ще додати, що навіть не надруковано перекладу книжки А. Катіфоро «Життя Петра Великого, імператора Росії», виданої італійською мовою у Венеції 1737 р. Переклад згаданої книжки, що його зробив С. Писарев і подарував цариці Єлизаветі, пролежав у рукописній формі аж до 1772 р.

Безперечно, що відкрита критика Петрової епохи в тім часі, коли його дочка сиділа на царськiм троні, — уважалась небажаним актом. Навіть церква, що зазнала прикрих утисків за часів Петрової влади, була надто стримана в критиці і зі своїх тактичних міркувань почала дов'язувати до Петрового характеру такі риси, які зовсім не були йому властиві, наприклад, «благочестивість», «богобоязнь» і т. д. Але в основному звеличування Петрової епохи не було популярним. Правдоподібно, що Ломоносов розумів ту двосторонню стриманість, і в деяких своїх похвальних одах, адресованих Єлизаветі, ім'я її батька згадував якось «глухо» «і то більш у пляні родинних зв'язків». З цього виходить, як зазначив І. Серман, що «правителька і ті, що управляли від її імені, зовсім не були зацікавлені в будь-якім, навіть формальнім відновленні Петрових традицій».²⁹

Час царювання Єлизавети відзначається певною зміною культурної орієнтації. Та зміна була зумовлена перемогою «російської» партії Воронцових, Шувалових, Чернишових над «німецькою» партією Бірона, Остермана, Мюнїха. Однак та перемога місцевої верхівки над чужою майже нічого не обіцявала прихильникам консервативного москвофільства, бо впливові представники «російської» партії зовсім не прагнули до того, щоб повернути Росію назад до тих старих традицій, які побутували в Московії перед Петром. Отже, як видно, згадана група вважала, що буде вигідніше, коли державна політика дотримуватиметься посереднього курсу між Петровими ідеями європеїзації та про-

²⁹ І. З. Серман, «Поэзия Ломоносова в 1740-е годы», XVIII век, М.-Л., 1962, збірник 5, стр. 50.

тинімецькими настроями, замінивши тільки німецькі культурні впливи французькими.

Консервативні москвофіли не мали в той час відповідної нагоди для зміни ходу подій у свою користь. Таким чином Петербург, підсилюваний культом імперії, без особливих пертурбацій піддався впливам французької моди, а Москва залишилась у своїм старім стилі. Крім того Москва мала ще давню суперницю — Твер, яка своїм географічним положенням знаходилась ближче до Петербурга і від часу заснування нової столиці значно зростала економічно й культурно.

У час царювання Катерини Другої було створено спеціальну урядову комісію для плянування розбудови обох столиць, але Москва знову залишилась покривдженою, бо з наказу Катерини були зупинені будівельні роботи біля двірця у Царицино під Москвою; не був зреалізований проект В. Баженова перебудови Кремля. Натомість більше уваги було присвячено розбудові Твері. Катерина писала М. Грімму, що вона «уважає Твер окрасою своєї імперії». Те архітектурне оздоблення Твері знайшло собі відображення у творі М. Веровкіна «На нашей улице праздник» та в «кантах» тверських семінаристів. Для прикладу варто навести вірш невідомого тверського поета «К реке Тверце»:

Разлитием воды, хотя Тверца мала,
Но пользой многие ты реки превзошла.
Желали б мы, чтоб ты в Петроград протекла
И счастье жителей тверских там возвещала.³⁰

Коли ж ідеться про Петербург, то йому припала найбільша частина з асигнованої суми на розбудову. Таким чином те північне місто прикрашалось гранітом, мармуром, пишними будовами вишуканих стилів, парками тощо. Звичайно, що таке коштовне піклування Петербургом і таке неухвалне ставлення до Москви викликало гірке незадоволення в колах корінної московської аристократії. Власне це й спонукало князя М. М. Щербатова написати петицію «Прощение Москвы о забвении ея» (1787 р.) у якій він описав, у літературній формі, скарги Москви на те, що її, стару столицю, занедбано; що монархи не дооцінюють тієї великої історичної місії, яку вона виконувала на важливих історичних етапах. Тому Москва, у висловах Щербатова, «падає до ніг монархів» і просить, щоб після 84-х літ зневаги зняли з неї монаршу немилість та вшанували належними щедротами, враховуючи її колишні заслуги для Росії.

В іншому місці згаданої петиції Щербатов порівнює Москву-ріку з Невою та іронічно заявляє, що вода Москви-ріки чиста і не

³⁰ Е. П. Привалова, «О забытом сборнике тверской семинарии», XVIII век, сборник 5, стр. 407—8.

заражує населення хворобами, як річка Нева.³¹ Те порівняльне зіставлення двох річок, Москви-ріки з Невою, має у Щербатова символічне значення, яким він старався підкреслити перевагу Москви над Петербургом.³²

Через десять літ після написання Щербатовим згаданої петиції, поет Г. Державін подав цареві Павлові Першому меморіал, у яким писав, що віддалення Петербурга від центральних земель Росії може спричинити фатальні наслідки: «... якщо не буде прийнято завчасно заходів, то цілком можливо, що через таке віддалення йому (Петербургові) трудно буде витримати і два століття».³³ Побоювання Державіна були виправдані пізнішими подіями. Але Павло Перший не звернув тоді уваги на Державінів меморіал, і Петербург, відзначивши врочисто свій столітній ювілей далі втішався столичними правами; «сміявся і не вмішувався у витівки бабусі Москви».³⁴

На початку XIX ст. сталася історична подія, яка мало що не повернула Москві її давні права столиці. Причиною до того був похід Наполеона на Москву в 1812 р. Спалена Москва тоді звернула до себе увагу майже всіх росіян, які дивились на неї як на героїчне місто і повернулись до неї симпатії навіть тих, які ідейно були на стороні Петербурга; але поки відбудовувалась спалена війною Москва, за той час угамовувались емоції симпатій до неї. Таким чином Петербург ще на сто літ залишився столицею Росії, однак по всіх познаках було видно, що епогейна велич його спадала.

Після 1812 р. помічається сильне зростання російської національної гордості, що вела до активної мобілізації національних сил, переомислювання важливих історичних етапів та до чергової переоцінки користи із впливів Заходу. Іншими словами, Росія розпочала новий розділ у книзі свого буття, в якому вже ставився наголос на питаннях більш практичного підходу до національних і суспільно-політичних проблем імперії. Все це разом узяті й дало також поштовх для буйного розвитку російської літератури XIX ст.

³¹ М. М. Shcherbatov, „Petition of the City of Moscow on Being Relegated to Oblivion“, Marc Raeff — *Russian Intellectual History*, N. Y., 1966, pp. 50—55.

³² В оді Ломоносова «На прибытие Елизаветы Петровны в Санктпетербург» (1742) є два рядки опису Неві:

О чистый Невский ток и ясный
Счастливейший всех вод земных!

Можна припускати, що Щербатов мав на увазі ці рядки оди, коли писав про Москву-ріку і Неву.

³³ Е. Маланюк, *Книга спостережень*, Торонто, 1962, розділ «Петербург, як літературно-історична тема», тр. 373.

³⁴ А. Пушкин, «Путешествие из Москвы в Петербург», *Собрание сочинений*, т. 6, стр. 382.

Тема двох столиць, Москви і Петербурга, знову стає актуальною та знаходить собі місце в літературі. У літературних творах XIX ст. уже можна знайти багато образів, які відносяться до обох столиць, по яких, до певної міри, можна й оцінювати настановлення авторів до цих двох російських міст. При цьому слід вказати, що О. Пушкін був одним із тих, що вказували на факт ворожнечі між Москвою і Петербургом. Він заявив, що Петро Перший не любив Москви, і, як відомий літератор, признав факт, що «суперничество между Москвой и Петербургом действительно существовало».³⁵ Він з явним невдоволенням висловлювався про існування двох столиць в одній державі. З цього приводу він писав: «Дві столиці не можуть в однаковій мірі процвітати в одній і тій же державі, як двоє сердець не існує у тілі людським».³⁶ Проблема двох столиць турбувала Пушкіна ще й тому, що він, як і перед ним Ломоносов, прославляв політику Петра Першого, який усиновив Пушкінового предка Абрагіма Ганібала, і в той же час був прихильником Москви. Щоб погодити таке роздвоєння, то справді треба б мати двоє сердець. Отже, через це йому доводилось роздвоювати свої симпатії. Взагалі коли йдеться про ідейні принципи Пушкіна, то, як відмічали деякі критики, — творчий шлях його позначений кількома моментами різких ідейних зламів.³⁷

У поемі «Медный всадник», у вступній частині, Пушкін зіставив для порівняння обидві столиці, пишучи:

И перед младшею столицей
Склонилась старая Москва,
Как перед новою царицей
Порфиросная вдова.

Однак, як столиця, Петербург менше всього цікавив Пушкіна. Для нього Петербург — це, перш за все, «Петра творіння», балтійський форпост імперії, побудований «назло надменному сусіду». Творча уява Пушкіна шукала в Петербурзі тільки легендарної тіні Петра. Все інше, що має культурно-духову вартість для Росії, Пушкін волів бачити в Москві. Через це для нього петербурзькі літератори не літератори, а літературні торгівці; «ученість, любов до мистецтва й таланти безперечно на стороні Москви».³⁸ Цей його вислів не вимагає додаткових ко-

³⁵ Там же, стр. 381.

³⁶ Там же, стр. 383.

³⁷ В. Десницкий, «Пушкин и мы», *Избр. статьи...*, стр. 253—290. На цю тему писав також Н. Н. Страхов у стат. «Бедность нашей литературы», де він навів із «Обзора славянских литератур» (Спб., 1865) слідує: «В позднейшую эпоху деятельности у Пушкина начинают выказываться вещи, которые потом назывались славянофильством». (Н. Страхов, *Критические статьи*, Киев, 1902, т. 2, стр. 44—45).

³⁸ А. Пушкин, т. 6, стр. 384.

ментарів. Він твердив, що навіть «московська журналістика заб'є журналістику петербурзьку».

Безперечно, що Пушкін, як москвич, виявив більше свого синівського тепла для Москви. Він починає вихваляти її уже на перших кроках своєї поетичної творчості. Про це свідчать рядки його вірша «Воспоминания в Царском Селе» (1814 р.):

Где ты, краса Москвы стоглавой,
Родимой прелесть стороны?

Через два роки, у листі до П. Вяземського, він знову пише:

Блажен, кто шумную Москву
Для хижинки не покидает...

А в 1819 р., у вірші, присвяченим приятелю (Всеволожскому), він уже вдається до підкреслень контрасту між двома столицями, підшукуючи для того відповідні епітети:

Итак, от наших берегов,
От мертвой области рабов,
Капральства, прихотей и моды
Ты скачешь в мирную Москву...

Ще більше синівської любові до Москви він висловлює в авторських відступах віршованого роману «Евгений Онегин», де в третій частині сьому пісню наповнює висловами особистої відданості, словами, які стали основою молитви льокального патріотизму москвофілів:

Как часто в горестной разлуке,
В моей блуждающей судьбе,
Москва, я думал о тебе!
Москва... как много в этом звуке
Для сердца русского слилось!
Как много в нем отозвалось!

Ці рядки дають підставу вважати Пушкіна здекларованим москвофілом.³⁹ Недарма ж перший пам'ятник йому поставлений не в Царському селі, як плянували колишні вихованці Царсько-сільського ліцею, а таки в Москві, у тій «фамусовській» Москві, де Пушкін був своєю людиною у колі відомих москвофілів; де він був навіть членом «Англійського клубу». Недарма ж П. А. Плетньов вислав йому з того приводу своє іронічне поздоровлення, у якому писав: «Поздоровляю тебе, душе, з почесним

³⁹ Н. Ашукин, *Москва в жизни и творчестве А. С. Пушкина*, М., 1949, стр. 68—69. Автор там перераховує відомих москвофілів, з якими часто зустрічався Пушкін у часи свого перебування у Москві.

званням. Бажаю, щоб і про тебе який-небудь новий поет сказав, що ти Англійського клуба член».⁴⁰

Петербург для Пушкіна — уже віджило місто. Петербург для нього був ніби якоюсь великою усипальницею, де спочиває той, що «залізною уздечкою звів Росію на диби». Отож, Пушкін бажав би, щоб фінські хвилі не турбували «вічного сну Петра», і щоб «переможена стихія» примирилась з Петербургом:

Красуйся, град Петров, и стой
Неколебимо, как Россия,
Да умирится же с тобой
И побежденная стихия;
Вражду и плен старинный свой
Пусть волны финские забудут
И тщетной злобою не будут
Тревожить вечный сон Петра!

Тільки у вступній частині своєї поеми «Медный всадник» подав Пушкін більш-менш пригоже-сприємливі образи, навіяні історіософічними роздумами, але скоро він змінює тон і кольорит та описує-малює жахливу картину затоплення Петербурга розливом ріки Неви, показуючи одночасно й трагедію одного жителя Петербурга, який після відпливу ворохобних хвиль бігає цілу ніч безлюдними вулицями, переслідуваний примарою мідного вершника:

За ним повсюду Всадник Медный
С тяжелым топотом скакал.

У російському літературознавстві прицепилося переконання, ніби поема Пушкіна «Медный всадник» є одним серед кращих літературних творів, присвячених Петербургові. Коли ж добре вдуматись у зміст згаданої поеми, то виявиться, що те переконання позбавлене основи. Зіставляючи частини поеми, уважний читач без особливого труду зауважить, що Пушкін у процесі писання поеми змінив свій початковий задум, і фінал поеми зазвучав уже зовсім іншим акордом, таким акордом, який не приносить чести ані Петрові Першому, ані його місту. Вийшло якось так, ніби в тому крутому звороті Пушкін-ліберал був переможений Пушкіном-консерватом. Взагалі творчий шлях Пушкіна, як уже згадувалось, має більше таких слідів, на яких відбилися подібні звороти. Зрештою, до цього признався і сам Пушкін, пишучи у XVIII строфі «Домика в Коломне»:

Порой я стих повертываю круто,
Все ж видно — не впервой я им верчу.
А как давно? того и не скажу-то.

⁴⁰ Там же, стр. 122.

Літературний критик В. Белінський розглядав суперництво двох столиць майже в такому самому аспекті, як і Пушкін; він так, як і Пушкін, висловив своє невдоволення з факту існування двох столиць в імперії. Белінський волів, щоб між Москвою і Петербургом наступила «гармонійна» згода, у якій, для добра імперії, поєдналися б «дві сторони», «дві односторонності». Він вірив, що історія веде до того, і що залізниця між двома столицями зв'яже їх тісніше й таким чином стиратимуться грані їхніх протиріч.⁴¹ Так писав Белінський у своїй статті «Петербург и Москва».

Можна припускати, що Белінський у згаданій статті шукав компромісової розв'язки для драстичної проблеми. В усякому разі ці його погляди значно відрізняються від тих, які були ним висловлені в його давнішій статті «Журнал моей поездки в Москву и пребывание в оной», де він писав слідує:

Зі всіх російських міст Москва є істинне російське місто, що зберегло свою національну фізіономію, багате історичними споминами, ознаменоване печаттю священної давнини, і тому ніде серце росіянина не б'ється так сильно, так радісно, як у Москві...

...Які сильні, живі, шляхетні враження розбуджує один Кремль! Над його священними стінами, над його високими вежами пролетіло декілька віків. Я не можу пояснити собі тих почуттів, які збуджуються у мені при погляді на Кремль. Вид їх поринає мене в солодку задуму й пробуджує у мені почуття ласкавого задоволення. З пошаною дивлюсь я на їхню стародавню архітектуру. Вид їх переносить мене у священну давнину, у милу російську старину.⁴²

Зіставляючи обидві статті Белінського: «Журнал моей поездки в Москву и пребывание в оной» та «Петербург и Москва» — зразу виявиться, що Белінський, так як і Пушкін, двоїв душею, так, як і Пушкін, він ствердив прикру для себе правду: «Чорт знає, як подумаєш, якими зигзагами йшов мій розвиток, ціною яких жажливих помилок купив я істину».⁴³

Роздвоєння Белінського влучно окреслив Герцен у своєму нарисі «Москва и Петербург», де написав, що «Белінський, який проповідував у Москві народність і самодержавність, через місяць по приїзді в Петербург засунув за пояс самого Анахарсиса

⁴¹ В. Белинский, «Петербург и Москва», *Очерки московской жизни*, стр. 46.

⁴² —————, «Журнал моей поездки в Москву и пребывание в оной», *Очерки московской жизни*, стр. 35.

⁴³ Лист Белінського до В. П. Боткіна, (Белинский, *Полн. собр. соч.*, М., 1956, т. XI, стр. 577.

Клоца».⁴⁴ Себто, став пропагандистом республіканських ідей, як Клоотс Жан Батіст.

Що ж до поглядів Герцена у відношенні до суперництва двох столиць, то він їх висловив такими словами:

Отже, хто хоче жити тілом і духом, той не вибере ні Москви, ні Петербурга. У Петербурзі він помре на півдорозі, а в Москві з розуму зійде.⁴⁵

Росія у часи царювання Миколи Першого була дійсно задушливою ямою: скрізь шалів розгнuzданий деспотизм і від підданих вимагалось тільки мовчазної згоди й покори. Для тих, які, за висловом Герцена, бажали жити «тілом і духом», залишався тільки один вихід — еміграція. Власне Герцен та багато інших покинули Росію, вважаючи її непридатною для життя й інтелектуальної діяльності.

Гнітюче враження справляла Росія на тих, які вже мали нагоду побувати в Зах. Європі, а зокрема на тих, що навчалися у західно-європейських університетах. Повернувшись у Росію, ті люди — як висловився М. Гершензон — попадали ніби «в похмуру підземелля».⁴⁶ Самозрозуміло, що ні Москва, ні Петербург не могли задовольнити їхніх життєвих вимог. Тому їхні вислови на адреси обидвох столиць — далекі від похвал. Найбільше, звичайно, діставалось Петербургові, як центрові імперії. Тут доречно навести декілька рядків з поеми В. Печеріна «Торжество смерти», у якій він передав почуття свого душевного крику, своє прокляття Петербургові:

О геена! Град разврата!
Сколько крови ты испил!

....

Изrekli уж Евмениды
Приговор свой роковой,
И секира Немезиды
Поднята уж над тобой.

....

...Ты в трех лицах темный бес,
Ты война, зараза, голод.
И кометы вековой
Хвост виется над тобой,
Навеая смертный холод.⁴⁷

⁴⁴ А. Герцен, *Собрание сочинений в тридцати томах*, М., 1954, т. 2, стр. 39.

⁴⁵ Там же, стр. 41.

⁴⁶ М. О. Гершензон, *История молодой России*, Москва—Петроград, 1923, стр. 93.

⁴⁷ Н. П. Андиферов, *Душа Петербурга*, Петроград, 1922, стр. 93—94.

Повернувшись із Зах. Європи, В. Печерін не витримав у Росії навіть одного року. Він відмовився посади на кафедрі клясики в Московському університеті й покинув Росію назавжди, заявивши: «Росія ніколи не буде мати мене своїм підданим».⁴⁸ На прохання графа Строганова повернутись у Москву, Печерін відповів відмовою, у якій написав: «забудьте, що я колибудь існував».⁴⁹ Він дійсно дотримав свого слова. До Росії так і не повернувся; відмовився всього, що нагадувало йому Росію. На Заході він прийняв католицизм і помер в Ірландії у рясі католицького священика.

«Петербург любили або ненавиділи, але байдужих не залишалося» — писав Анциферов.⁵⁰ І справді, коли переглянути вислови визначніших літераторів, то в цьому легко переконатись. Тут треба ще зазначити, що кількість прихильників Петербурга не збільшувалась, а навпаки — поступово зменшувалась, без огляду на те, що обсяги лібералізму й європеїзації розширювалися у Росії. Це вже само собою свідчить, що над Петербургом, від перших початків його заснування нависло марево прокляття, яке вчувалось скрізь: і в розливах Неви, що підтоплювала його більше ніж 300 разів,⁵¹ і в сірій північній мряці, і в хворобливих болотяних випарах, і в дрімливо-моторошних білих ночах. Проти нього діяли три фактори: Москва бажала йому безславного кінця, постійно повторюючи старе прислів'я «Петербургу бути пусту»; Захід його не розумів, а природа окутувала туманами та грозила потопом. Але все ж таки Петербург існував, як столиця, наперекір Москві («Тут все наперекір Москві. Ясно виявлено бажання затемнити її».⁵² Він далі залишався транзитним пунктом для зах. європейських впливів, а щодо кліматичних умов, то він ніби намагався злагіднити їх пересадженими витворами оранжерейної краси («Північна Пальміра»).

У російській літературі, подекуди, зустрічаються і досить прихильні описи Петербурга. Наприклад, у віршах кн. Вяземського. Князь П. Вяземський, хоч і москвич з походження, однак присвятив новій столиці декілька прихильних рядків у таких своїх віршах як «Петербург», «Разговор 7 апреля 1832 г.», «Петербургская ночь». Він називав Петербург «чудесним» і «велича-

⁴⁸ М. О. Гершензон, *Истор. мол. Рос.*, стр. 152. При цьому слід зазначити, що П. Я. Чаадаєв також хотів покинути Росію. Про це він писав А. М. Щербатові 2 січня 1821 р. «... отечеством моим будет Швейцария... Мне невозможно оставаться в России по многим причинам». (М. Гершензон, *П. Я. Чаадаев, С.-Петербург*, 1908, стр. 24).

⁴⁹ Там же в *Истории мол. Рос.*, стр. 103.

⁵⁰ Анциферов. стр. 101.

⁵¹ Найбільші розливи Неви були в роках: 1703, 1721, 1777, 1824, 1924. (*Путеводитель по Ленинграду*), Л., 1963, стр. 9).

⁵² Н. П. Анциферов, *Быль и миф Петербурга*, Петроград, 1924, изд. Брокгауз, стр. 36.

вим» містом та патетично заявив: «Росіє, тут твій храм!»⁵³ Але і Вяземський — поклонник європеїзації та європейської культури, на схилі своїх літ пішов до Москви, як «старий прочанин до святині». Про це він писав 1868 р. у своїм вірші «Москва»:

В памяти набожной ныне
Прошлым нежней дорожу:
Старый паломник, к святыне
Молча к Москве подхожу.

Відхід Вяземського від Петербурга був поступовий, болючий, обумовлений, як він сам писав, «рухом життя», тим рухом, який спонукував до переоцінки минулого:

Премудрость цель нам положила.
День каждый к цели переход.

(«Слово примирения»).

Або:

Но в книге памяти с задумчивым вниманьем
Мы любим проверять страницы о былом.

(«Белое»)

Наслідком такої переоцінки минулого Вяземський відходив від «чудесного», «величавого» Петербурга до іншого «храму» — до Москви. Колишні петербурзькі ілюзії і ранній лібералізм поета, як гріхи молодости, відсунулись у минуле:

Того, которого вы знали,
Того уж Вяземского нет.

(«Эпитафия себе заживо», 1871)

Після 1825 р. багато поетів і прозаїків починають описувати Петербург у неприхильному дусі: змальовують його безбарвним та безкровно-мертвим, описують, як місто, що не має майбутнього. Причиною такого неприхильного ставлення авторів до Петербурга були тодішні безславні події, що їх витворювала царська самодержавно-поліційна тиранія. Петербург усе більше перетворювався із ідеального осередку європеїзації на кубло деспотичної казенщини, на резиденцію «міжнародного жандарма» Миколи Першого. Власне через це, як писав Анциферов, Петербург, «зневажений новими будовами, новими людьми, надовго ховається у гранітні нетрі. Образ його ніби згасає в свідомості суспільства».⁵⁴ Більшість авторів відвертають свою творчу увагу від того «хворого», присоромленого міста. Лише деякі з них ще шукають у його трагічній долі відповідних тем для своєї творчості; намагаються глибше вникнути в його таємничу «ду-

⁵³ П. А. Вяземский, *Стихотворения*, Л., 1958, стр. 112.

⁵⁴ Анциферов. *Душа Петербурга*, стр. 112.

шу» та збагнути його хворобливу психологію. Власне з таким наміром підходив до Петербурга поет Аполлон Григор'єв, присвячуючи йому свого вірша «Город» з такими рядками:

И пусть горят светло огни его палат,
Пусть слышны в них веселья звуки, —
Обман, один обман! Они не заглушат
Безумно страшных стонов муки!
Страдание одно привык я подмечать,
В окне ль с богатою гардиной,
Иль в темном уголку, — везде его печать!
Страданье — уровень единый!

И в те часы, когда на город гордый мой
Ложится ночь без тьмы и тени,
Когда прозрачно все, — мелькает предо мной
Рой отвратительных видений...
Пусть ночь ясна, как день, пусть тихо все вокруг,
Пусть все прозрачно и спокойно, —
В покое том затих на время злой недуг,
И то — прозрачность язвы гнойной.

Із 30-х рр. ХІХ ст. поширюється пророкування неминучого затоплення Петербурга. Ця нова тема знаходить собі відображення в творах багатьох російських і неросійських поетів та прозаїків. Серед яких видніють імена: В. Одоєвського («Насмешка мертвеца»), М. Дімітрієва («Подводный город»), А. Міцкевича («Дяди»), М. Лермонтова («Сказка для детей») та інших.

М. Лермонтов, наприклад, часто задумувався над цією темою і не один раз пером і пензлем малював картинки уявного затоплення столиці. Цю саму тему він розгорнув у поемі «Сказка для детей», у якій є такі рядки:

Тому назад еще немного лет
Я пролетал над сонною столицей.
Кидала ночь свой странный полусвет,
Румяный запад с новою денницей
На севере сливались, как привет
Свидания с молением разлуки;
Над городом таинственные звуки,
Как грешных снов нескромные слова,
Неясно раздавались — и Нева,
Меж кораблей сверкая на просторе,
Журча, с волной их уносила в море.
Задумчиво столбы дворцов немых
По берегам теснились, как тени,
И в пене вод гранитных крылец их
Купались широкие ступени;
Минувших лет событий роковых
Волна следы смывала роковые,

И улыбались звезды голубые,
Глядя с высот на гордый прах земли,
Как будто мир достоин их любви,
Как будто им земля небес дороже...
И я тогда... я улыбнулся тоже.⁵⁵

У цьому, за висловом Анциферова, «кращому романтичному пейзажі Петербурга» приховується завульований лермонтовський демонізм, у якому поєднується чарівна ніжність краси з іронічною злорадністю. Лермонтов переплів віршовані рядки чудовими перлинами своєї поетичної мови, щоб створити потрібний настрій для зображення трагічної картини затоплення міста. Картина справді сумна, але поет не сумує, — навпаки, він злорадно посміхається і тією усмішкою схвалює вирок «гордому прахові землі»:

И я тогда... я улыбнулся тоже.

Якщо припустити, що такі вислови Лермонтова в «Сказке для детей» були ні чим іншим як тільки плодом романтичної фантазії, то в його ж поемі «Сашка» знаходимо вислови, які виключають це припущення, бо ті вислови вже недвозначно вказують, що він давав перевагу Москві, а не Петербургові:

Я враг Нева и невскому туману.
Там (я весь мир в свидетели возьму)
Веселье вредно русскому карману,
Заняття вредны русскому уму.
Там жизнь грязна, пуста и молчалива,
Как плоский берег Финского залива.
Москва — не то: покуда я живу,
Клянусь, друзья, не разлюбить Москву.
.
.
.
Москва, Москва!.. люблю тебя как сын,
Как русский, — сильно, пламенно и нежно!⁵⁶

Коментування цих висловів зайві. Вони вповні зрозумілі. Можна тут тільки зазначити, що останні два рядки дуже нагадують Пушкіна, а опис Кремля Лермонтовим ніби збігається з тими описами, які належать перу В. Белінського. Ось рядки Лермонтова з нарису «Панорама Москвы»:

Ні, ні Кремля, ні його зубчастих стін, ні його темних переходів, ні пишних дворців його описати неможливо... Треба бачити... треба відчути все, що вони говорять серцю та уяві!⁵⁷

⁵⁵ М. Ю. Лермонтов, *Собрание сочинений в четырех томах*, М.-Л., 1962, т. 2, стр. 496.

⁵⁶ Там же, стр. 351.

⁵⁷ *Очерки московской жизни*, стр. 25.

У творчості Пушкіна й Лермонтова є багато дечого спільного, та й особисті долі цих двох найвизначніших поетів Росії зійшлися на тому ж самому перехресті дилем життя і смерті. Власне тому в їхній творчості вчуваються співзвучні мотиви, визвані тотожним світовідчуттям, тому й по однаковій кривій розвивалися аналогічні переходи в переоцінці вартостей. Наслідком таких переоцінок часткового (Москва і Петербург) та загального (Росія), обидва поети наприкінці свого життя зневажливо висловилися про Росію, як цілість. Це вже можна відчутти в словах Пушкіна, висловлених у листі до своєї дружини в травні 1836 р.: «Чорт догадав мене родиться в России с душою и талантом». Ще більше докору «немитій Росії» кинув Лермонтов у квітні 1841 р., пишуци наступне:

Прощай, немытая Россия,
Страна рабов, страна господ,
И вы, мундиры голубые,
И ты, послушный им народ.

Українці: Гоголь і Шевченко, які частину свого життя зв'язали з Петербургом (перший добровільно, а другий примусово) розглядати північну столицю зі своїх окремих кутів зору, хоч і не через москвофільську призму, але й без найменших нахилів до її ідеалізації. Вони мали свої власні причини ненавидіти те місто.

Микола Гоголь у своїх «Петербурзьких записках» з притаманною йому іронією піддавав кпинам як Москву, так і Петербург. Москву він називав «нечесаною російською бородою», а Петербург прирівнював до прилизаного вискочки, «який ніколи не сидить вдома, а завжди одягнений проходиться на кордоні, чепуриться перед Європою, котру бачить, але не чує».⁵⁸

Що ж до суперництва двох столиць, то Гоголь писав, що «Петербург любить поглузувати над Москвою, над її незграбністю, неповоротливістю і браком смаку; Москва кольне Петербург тим, що він запроданець і не вміє говорити по-російському».⁵⁹

Переміщення столиць Гоголь так само з іронією пояснював, що, мовляв, те переміщення обумовлювалося шуканням холодніших кліматичних умов: «була столиця у Києві — тут за тепло, мало холоднечі; переїхала російська столиця у Москву — ні, і тут мало холоднечі: подавай Боже Петербург!» «На сімсот верст утекти від матушки! Диви, який бистроногий!» — говорить московський народ, прижмуруючи око на чухонську сторону».⁶⁰

⁵⁸ Н. В. Гоголь, «Петербурзькі записки 1836 года», *Очерки московской жизни*, стр. 30.

⁵⁹ Там же, стр. 32.

⁶⁰ Там же, стр. 30.

З цього видно, що проблема суперництва двох столиць була байдужою справою для Гоголя. Він підходив до неї як гуморист, як байдужий житель імперії, як людина без батьківщини. Петербурга він не любив, бо Петербург обманув його сподівання. Власне за цей обман Гоголь мстив Петербургові, впроваджуючи до нього — за висловом Е. Маланюка — «своїх українських вовкулаків, відьом і чортів, всю ту недобру, отруйну, пізніше так поглиблену Достоевським — фантастику».⁶¹

Проблема суперництва двох столиць для Гоголя? Лихо з нею! Нехай столиця імперії навіть «підсусідиться до льодовитого полюса».⁶² Йому все одно. Адже ж він писав з Італії: «Росія, Петербург, сніги, падлюки, департамент, катедра, театр — все це мені лише снилося»...⁶³

Відіхавши до Італії, Гоголь думав, що там знайде «батьківщину для своєї душі», але він помилився. Розтерзаний своїми власними суперечностями, він наприкінці життя шукав опори в слов'янофілів і помер у Москві, провівши перед тим якийсь час у С. Аксакова.

Знайомство Гоголя з С. Аксаковим та іншими московськими слов'янофілами вже само собою свідчить, що слов'янофіли вбачали в ньому надійного помічника, який діяв рівнобіжно з ними. Вони цінили його передовсім за те, що він у своїх повістях з петербурзького життя розбив героїчний міт Петербурга, що також було в плянах їхнього діяння. Таким самим, здається, мотивуванням треба пояснювати й ті відносини, які заіснували між слов'янофілами й Шевченком.

За висловом Маланюка, Шевченко з такою погордою описував Петербург, з якого гордий англієць описує Пекін.⁶⁴ І дійсно, Тарас Шевченко ненавидів і Петра Першого, і Петербург, і Московію. На це вказують вислови в його поезіях та листуванні. Зокрема це видно в його поемі «Сон», у якій він показав у негативному світлі як Петербург, так і його основника; подав саркастичну характеристику петербурзького суспільства: царську свиту з титулованими прибічниками, службовців бюрократичного апарату, одягнених у мундири «з циновими гудзиками», «заспанх дівчат», котрі ранком «покрай вулиць поспішали... не здому, а додому». Петербург для Шевченка — місто невірної національності:

Чи то турецький,
Чи то німецький,
А може те, що й московський.

⁶¹ Е. Маланюк, *Книга спостережень*, т. I, стр. 383.

⁶² Гоголь, «Петербургские записки 1836 года», *Очерки...*, стр. 30.

⁶³ Із листа Гоголя писаного В. Жуковському з Італії 1836 р.

⁶⁴ Е. Маланюк, стр. 380.

Пейзаж Петербурга похмурий, відштовхуючий. У ньому нема ні однієї риски світлого кольору:

У долині, мов у ямі,
На багнищі город мріє;
Над ним хмарою чорніє
Туман тяжкий...

Пам'ятник Петрові Першому (бронзовий вершник) змальований Шевченком у поемі «Сон» не в героїчній, а таки в карикатурній позі. Шевченко застосовував для опису згаданого пам'ятника ляконічного саркастично-гротескового стилю:

А на коні сидить, охляп,
У свиті — не свиті,
І без шапки. Якимсь листом
Голова покрита.

Своєю погордою до Петербурга Шевченко перевищив навіть Аксакових — представників найбільш ворожого Петербургові крила москвофільських літераторів. Іван Аксаков пропонував відректися від Петербурга, як від сатани,⁶⁵ а Константин Аксаков присв'ятив два вірші: один Москві, а другий Петрові Першому, якими виявив своє ставлення до Петра та двох ворогуючих столиць. Рядки цих двох віршів справді багатомовні, тому й варто навести їхні уривки, бо в них заключається вся суть москвофільських тенденцій:

Москве (1845)

Тебя постиг удел суровый,
И мановением одним
Воздвигся гордо город новый,
Столица — с именем чужим...⁶⁶

Петру (1845)

И на твоём великом деле
Печать проклятия легла.
Откинул ты Москву жестоко
И, от народа ты вдали,
Построил город одинокой —
Вы вместе жить уж не могли!
Ты граду дал своё названье,
Лишь о тебе гласит оно,
И — добровольное сознание —
На чуждом языке дано.
Настало время зла и горя,

⁶⁵ Анциферов, *Душа Петербурга*, стр. 97.

⁶⁶ К. С. Аксаков, «Москве», наведено зі збірки *Поэты кружка Н. В. Станкевича*, М.—Л., 1964, стр. 385—386.

И с чужестранною толпой
Твой град, пирующий у моря,
Стал Руси тяжкою бедой.

.....
Гнездо и памятник насилья —
Твой град рассыплется во прах!
Восстанет снова после боя
Опять оправданный народ
С освобожденною Москвою —⁶⁷

.....

Із наведених уривків видно, що К. Аксаков базує свою ненависть до Петра Першого й до Петербурга виключно на старих москвофільських тенденціях. У його рядках звучить докір Петрові за те, що він зневажив Москву, «відштовхнув жорстоко» її і далеко над морем заснував нову столицю, якій дав своє ім'я та ще й у чужомовній версії («на чуждом языке дано»). Знову ж, у зверненні до Москви Аксаков співчуває їй, що для неї випала така прикра доля — наперекір їй появилася нова столиця.

Обидва вірші поєднані однією ідеєю, крізь яку просочується жаль і нестерпна заздрість, що не в Москві, а в Петербурзі знаходиться центр імперії. Однак у віршах вчувається, що коли б той центр імперіальної ваги знов пересунувся до Москви, то Аксаков і його однодумці зняли б з Петербурга ярлик прокляття та прийняли б його, як другорядне місто, в орбіту свого московського заступництва.

Власне в цьому й полягає та різниця, яка відмежовує погляди Т. Шевченка від позицій суб'єктивного москвофільства, бо Т. Шевченко, як відомо, у своїй зневазі до Петербурга не залишав ні найменшої крихти поблажливості. Вже перед смертю він ще раз підтвердив своє безкомпромісове ставлення до того міста на Неві у вірші «Якось-то йдучи уночі» такими рядками:

Якось-то йдучи уночі
Понад Невою... Та, йдучи,

⁶⁷ Там же, стр. 392—394. При цьому варто згадати пародійний вірш «Последние славянофилы», що його написав Д. Д. Минаев 1862 р.

Когда в челе своих дружин,
Победу празднуня заране,
Стоял Аксаков Константин, —
Мужали духом все славяне.
.....
Иди, оставь свой дом и одр, —
Кричат славянские витии: —
И все, что внес в Россию Петр —
Гони обратно из России.

Міркую сам-таки з собою:
«Якби-то, думаю, якби
Не похилилися раби...
То не стояло б над Невою
Оцих осквернених палат!..»⁶⁸

Рядки цього Шевченкового вірша звучать прямою антитезою до вступної частини Пушкінової поеми «Медный всадник»:

Красуйся, град Петров, и стой
Неколебимо, как Россия...

У своїм поетичнім монолозі Шевченко обмірковує власне те, що є протилежним до рядків Пушкіна, те, що своєю ідейною нагостреністю знижує патос та змістове значення Пушкінового вислову. Він навіть для цього й змінює вжиту Пушкіном наказову форму дієслова «стій» на своє «не стояло б», підкреслюючи цим самим ідейно-змістову протилежність між двома висловами.

Цей самий ідейний зміст Шевченкового вірша, мимо того, що він протипетербурзький не є співзвучний з віршами К. Аксакова. К. Аксаков, по суті, не виявив нічого нового. Він відображував ті самі старі погляди, які вже висловлювались попередніми генераціями москвофілів. Правда, в Аксакова помітна кульмінація свіжих імпульсів, зумовлених історичним моментом повного і, здається, найгострішого зазублення двох супротивних світоглядів: москвофільського консерватизму з європейським лібералізмом. Власне це й породило ті свіжі імпульси в старому руслі московсько-петербурзької ворожнечі.

До табору пристрасних оборонців Москви й патріархальних традицій Московії примкнув і поет М. Язиков. У його віршах вчуваються ті самі москвофільські тенденції, що й у віршах Аксакова. Язиков на всі лади картав тих, що зневажали Москву та вихваляли «пишну блудницю» «вавилонську» — столицю на Неві.⁶⁹ Він до такої міри переймався москвофільством, що навіть проповідував його у віршах альбомного стилю. Так, наприклад, у вірші, присвяченим московській красуні А. В. Кіреєвой, він писав, що шанує й цінить її передовсім за те, що вона не піддається великосвітським спокусам Петербурга, а залишається «прикрасою Москви», за те, що вона розуміє різницю між цими двома містами і тому Петербург не може переманити її під прапори своєї «заморської нехристі». Подібний зміст втиснув Язиков також у вірш, якого присвятив другій представниці жіночої статі — Е. Свербеевой:

⁶⁸ Т. Шевченко, *Кобзар*, А. Н., Київ, 1963, стор. 670.

⁶⁹ Н. М. Язиков, «Константину Аксакову», *Стихотворения*, М.—Л., 1959, стр. 268—270.

Вы не пошли бы в тот град шумный,
Вам чужд, противен, мерзок он,
Он, тот беспутный и безумный,
Бесстыдный невский Вавилон!⁷⁰

Як завзятий москвофіл, Язиков найвиразніше виявив себе у вірші «Ау!», рядками якого він прокляв прихильників Петербурга й Заходу та з палким закликком звертався до російських поетів, щоб вони тільки в Москві, а не деінде, шукали слів і змісту для своєї поетичної творчості:

Поэты наши! Для стихов
В Москве ищите русских слов,
Своенародных вдохновений!⁷¹

Звернення Язикова до російських поетів не залишилось без відгомону, бо в ті часи вже було багато таких що вважали боротьбу з Петербурзькими впливами своїм місійно-патріотичним обов'язком, обстоюючи погляд, що треба змобілізувати всі сили та вести рішучу боротьбу зі всіма тими впливами, які проникають через невський проруб європейського вікна в Росію.

Треба вказати, що навіть деякі літератори революційно-демократичного напрямку також повертались проти Петербурга. Для прикладу можна назвати Некрасова — поета громадських тем, який у «Дружеской переписке Москвы с Петербургом» («Московское стихотворение» та «Петербургское послание») осуджував Петербург за те, що він «не зрісся» з Росією, за те, що в нім панує бездушність та розбещеність:

На дальнем севере, в гиперборейском крае,
Где солнце тусклое, показываясь в мае,
Скрывается опять до лета в сентябре —
Столица новая возникла при Петре.
Возникнув с помощью чухонского народа
Из топей и болот в каких-нибудь два года,
Она до наших дней с Россией не срослась:
В употреблении там гнусный рижский квас,
С немецким языком там перемешан русский,
И над обоими господствует французский
А речи истинно народный оборот
Там редок столько же, как честный патриот!⁷²

Із докірливого осуду Некрасов далі переходить до висловів прокляття, якими проклинає Петербург:

⁷⁰ Там же, стр. 279—280.

⁷¹ Там же, стр. 187—189.

⁷² Н. А. Некрасов, *Собрание сочинений в восьми томах*, М., 1965, том I, стр. 319.

Итак, друзья мои! клянущий тщеславный град!
Рыдаю и клянущий... Прогрессу он не рад.
В то время как Москва надеждами пылает,
Он погружается по-прежнему в разврат
И против гласности стишонки сочиняет...⁷³

Доречно ще згадати, що Некрасов був редактором двох частин «Физиологии Петербурга», де зібрав праці тих авторів, які описували петербурзьке життя так би мовити зі своїх кутів. Отже, як видно, намір Некрасова зводився до того, щоб якнайповніше відобразити тим зібраним матеріалом похмуре тло Петербурга та довести невиправданість його існування. У висліді таких інтенцій Некрасов створив і свої власні поетичні образи Петрового міста, які служать антитезою до «Медного всадника», розвивають героїчний міф Петербурга та ставлять під знак запитання й саму доцільність Петрових зусиль.

Одночасно з Некрасовим цей самий мотив розвивають у своїх творах два визначні прозаїки: Достоевський і Гончаров. Згодом цей мотив підхопив Помяловський та цілий ряд інших авторів.

Ф. Достоевський просто капіталізував у своїй творчості містично-бентежливу натуру Петербурга, бо вона становила собою найбільш відповідну канву для сюжетів його творів; та натура доповнювала психологічні сцени й сприяла типізації персонажів. Недарма ж він писав у 8-й частині свого «Подростка», що «дика мрія» найкраще закріплюється у голові психічно звишеного типа власне в такий «гнилий, вогкий і туманний» петербургський ранок.⁷⁴ Далі він признається, що серед таких туманних ранків йому самому «сотню разів» нав'язувалося фантастичне питання:

А що, як розлетиться той туман і піде вверх, чи не піде з ним разом і весь той гнилий, скислий город, підніметься з туманом і зникне як дим, і залишиться колишне фінське болото, а посеред нього, може, для прикраси, мідний вершник на задиханім, змученім коні?⁷⁵

У наведеному вислові Достоевського заключається зміст тогочасних москвофільських поглядів, підкреслюється тенденція редукування ролі Петра Першого, вказуючи на те, що зусилля Петра Першого були марні, що йому не вдалося змінити курсу російської історії. Московська традиційна трійка мчить далі старим шляхом, а Петербург залишився лишнім і самотньо очікує свого безславного кінця, як потворний пам'ятник невдалого експерименту, розрахованого на зближення Сходу із Заходом.

⁷³ Там же, стр. 320.

⁷⁴ Ф. Достоевский, «Подросток», *Собрание сочинений в десяти томах*, М., 1957., т. 8, стр. 151.

⁷⁵ Там же, стр. 151.

Похмурими барвами наділив Петербург також і Гончаров у своїй «Обыкновенной истории». Він у кількох рядках описав хвилини прощання з Петербургом молодого Адуєва, де Адуєв висловлює свій докір Петровій столиці за те, що там він змарнував вісім літ свого молодого життя:

...прощай, місто підробленого волосся, вставних зубів, ватяних наслідувань природи, круглих капелюхів, увічливої пиhi, штучних почуттів, нежиттєвої метушні! Прощай розкішна домовино глибоких, сильних, ніжних і теплих порухів душі!⁷⁶

Ще більше зневаги до Петрової столиці виявив в описі петербурзької ночі М. Помяловський. Ніч, яку він описав у творі «Брат и сестра», ніби п'яна волочиться містом, брудна й сердита вона плює на площі, дороги, будинки, на людей і тварин. Всюди темно, вогко й непривітно. Важкі хмари звисають з неба, як лахміття жебраків; з помийних ям, з каналів, розповсюджується задушливий сморід. «О мати-природо, як часом ти буваєш жорстока й противна!...» Далі він пише, що в ту ніч «під впливом досади, яка умертвляла душу», Потесін роздумував про самогубство.⁷⁷

М. Помяловський, як письменник, описував Петербург не як столицю імперії, а як якесь антисанітарне звалище, де клімат, людські істоти й будівлі зливаються у хворобливу неестетичну цілість, яка повільно скочується у безвихідь. Петербург в описах Помяловського далеко гірший від Петербурга Достоевського. В описах Достоевського помітна напруга й моторошна фантастика, тоді як у Помяловського видно лише вогке й темне тло безвихідного мороку. Достоевський ще виявляв до нього поблажливу стриманість, бо навіть його Роскольніков, після dokonання злочину вбивства, зупинився на Миколаївському мості, щоб задивитись на «пишну картину» міста, хоч від тієї картини віяло «німим і глухим духом».

Деяко дивним видається факт, що Іван Тургенев — письменник, так би кажучи, європейського нахилу — поминув своєю творчою увагою Петербург. Правда, він згадує його в «Призраках», але ніби тільки мимоходом, або вірніше, тільки мимолетом. Він там описує свій фантастичний сон, як містична Елліс носила його над містами чужих країв. Як Лермонтов та Шевченко, він пролітав і над Петербургом, але не побачив там нічого гідного уваги і просив свою містичну Елліс, щоб несла його подалі від того хворого й непривітного міста.

⁷⁶ И. А. Гончаров, «Обыкновенная история», *Собрание сочинений в шести томах*, М., 1959, т. I, стр. 223.

⁷⁷ Н. Г. Помяловский, «Брат и сестра», *Сочинения в двух томах*, М.—Л., 1965, т. 2, стр. 251—252.

— Відлітаймо! — сказав я Елліс.

Хвилина, і вже миготіли під нами гнілі ялинові лісочки та мохові болота, які оточували Петербург... Хвора ніч, хворий день, хворе місто — все залишилось позаду.⁷⁸

Так само поминув Петербург, або просто знехтував його у своїй літературній творчості, Лев Толстой. Хоч він, як зазначив Анциферов, змушений був обирати його місцем для деяких сцен у своїх романах, однак ніде не показував його цілоти, не описував його панорами. Іншими словами, Толстой просто ігнорував Петербург і не признавав йому права називатись столицею імперії. Це вже само собою підтверджує факт, що для Толстого лише Москва була справжньою столицею Росії, але не Петербург. Петербург був для нього лише адміністративним осередком; тимчасовим центром імперіальної машини і тільки всього.

У третій частині третього тому «Війна і мир» Лев Толстой розкриває картину Москви, обарвлену згущеними барвами чудових відтінків. Він наділює її рисами жіночости та порівнює з красунею східного типу, яка тремтить біля ніг завойовника і намагається зм'якшити його серце своєю красою; вона може навіть піддасться йому — завойовникові, але з таким розрахунком, щоб у тому акті завдати йому нищівного удару.

Л. Толстой розкриває ту панораму Москви перед Наполеоном, який зупинився на Поклонній горі, щоб розглянути її з підвищення.

Москва з Поклонної гори розстелялася широко зі своєю рікою, садами та церквами і, здавалося, жила своїм життям, мерехтіла, як зірками, своїми банями в проміннях сонця... Ось вона та столиця; вона лежить біля моїх ніг, чекаючи своєї долі. Де тепер Олександр і що думає він? Дивне, гарне, величне місто!⁷⁹

Причину негативного ставлення Л. Толстого до Петербурга влучно схарактеризував Е. Маланюк, який писав слідує:

В цім російським графі, перш за все, домінував «мужик» московський і анархіст. Відірваність Петербургу від землі, з якою цей письменник був зв'язаний, безперечно відштовхнула Толстого від професійної столиці — і як від штучно зробленого міста, і як від політичного центру держави.⁸⁰

Просліджуючи стадії історичного буття Росії, як імперії, зауважуємо один факт, який свідчить про те, що від часу перемі-

⁷⁸ И. С. Тургенев, «Призраки», *Полное собрание сочинений и писем в двадцати восьми томах*, М.—Л., 1965, т. 9, стр. 105.

⁷⁹ Л. Н. Толстой, *Война и мир*, том III, третья часть, глава XIX.

⁸⁰ Е. Маланюк, «Петербург, як літературно-історична тема», *Книга спостережень*, Торонто, 1962, ст. 388.

щення столиці із Москви до Петербурга в складі імперії появились фактично дві Росії: московська й петербурзька. Такий самий поділ позначився і на офіційній російській літературі, що також розділилася на московську й петербурзьку. Крім того ще була й третя діюча сила — Україна, яка в історичній градації творила собою найстаршу Русь — державну колыску східного слов'янства. Ця третя Русь — Україна зневажливо ставилася до першої і до другої, прагнучи самостійного розв'язання проблем своєї національної долі.

Коли йде мова про двоподіл офіційної російської літератури, то треба ствердити, що ці дві літератури діаметрально протилежні одна до другої. На це виразно вказував літературний критик 60-х рр. XIX ст. М. А. Антонович,⁸¹ але й до Антоновича цей факт був загальновідомий. У такій діаметральній протилежності перебували московська та петербурзька публіцистики. Нездарма ж В. Курочкин писав з цього приводу в своєму жартівливому вірші «Дама приятная во всех отношениях»,⁸² що для того, щоб не потерпіти в тій міжстоличній паперовій війні, треба, замість щита, прикриватись одночасно і «Петербуржским листком», і «Московскими ведомостями».

Представники московської літератури й публіцистики випускали проти Петербурга всі засоби зі свого творчого арсеналу, щоб розвіяти його героїчний міт та приспішити його занепад. Обезславлювання Петербурга відбувалося систематичною тяглістю безперервних нагінок на нього, що, самозрозуміло, і мало свій ефект.

Хвороблива заздрість Москви до Петербурга і до всього петербурзького, — та заздрість, що її у вигляді змії помістив французький скульптор Фальконе під копита Мідного вершника, — була основним стимулом у боротьбі Москви з Петербургом.

Та скульптурна деталь змії в композиційній структурі пам'ятника Петрові Першому, як видно, послужила мотивом до вірша Інокентія Анненського «Петербург», в якому він висловив своє передбачення, що власне та змія, якої Петро «роздушить не зумів», доконає кінця Петербургові, як столиці, а легендарна постать Мідного вершника стане об'єктом «дитячих забав» і стоятиме як пам'ятка колишньої «проклятої помилки».

Только камни нам дал чародей,
Да Неву буро-желтого цвета,
Да пустыни немых площадей,
Где казнили людей до рассвета.

⁸¹ М. А. Антонович, *Литературно-критические статьи*, М.—Л., 1961, стр. 191—195.

⁸² В. Курочкин, *Стихотворения, статьи, фельетоны*, стр. 198—199.

А что было у нас на земле,
Чем вознесся орел наш двуглавый?
В темных лаврах гигант на скале —
Завтра станет ребячьей забавой.

Уж на что был он грозен и смел,
Да скакун его бешеный выдал,
Царь змеи раздавить не сумел,
И прижатая стала наш идол.

Ни кремлей, ни чудес, ни святынь,
Ни миражей, ни грез, ни улыбки...
Только камни из мерзлых пустынь,
Да сознание проклятой ошибки.

Даже в мае, когда разлиты
Белой ночи над волнами тени,
Там не чары весенней мечты, —
Там отравы бесплодных хотений.⁸³

Петербург у вірші Анненського — це бездушне місто, продукт «проклятої помилки», символ «неплідних бажань».

Скульптор Фальконе, як це видно з композиції пам'ятника Петрові Першому, був добре ознайомлений з історичними моментами московсько-петербурзьких відносин, що й уможливило йому правдиво відтворити суть тих відносин у символіці Мідного вершника.

Ніби передбачаючи своєю творчою інтуїцією дальші етапи історичних переломів, Фальконе помістив деталь змії під конем пам'ятника в такій позиції, з якої видно, що та змія являє собою більшу загрозу для коня, аніж кінь для неї, бо, зведений на диби, кінь Петра тільки притиснув їй хвоста, залишивши при тому більшу частину її довжини вільною для рухів. Власне цим Фальконе виявив символічне значення незавершених плянів Петра, розрахованих на придушення московської опозиції. Одночасно з цим Фальконе також відтворив момент драматичної напруги: зведений до скоку кінь і приготовлена до акції змія — дві протилежності, які зупинились, застигли в кульмінаційному моменті.

Французький філософ і письменник Д. Дідро вважав, що твір його земляка Фальконе не відображає дійсності з часів Петра. Дідро волів бачити в пам'ятнику дещо інше, а саме: щоб пам'ятник відображав постать Петра, що палицею жене перед собою московських варварів у звірячих шкурах.⁸⁴

Безперечно, що така композиція пам'ятника, яку волів бачити Дідро, свідчила б про заслуги Петра в ділянці окультурнення

⁸³ И. Анненский, «Петербург», *Стихотворения и трагедии*, Ленинград, 1959, стр. 199.

⁸⁴ Н. П. Анциферов, *Быль и миф Петербурга*, стр. 80.

східних варварів, але не відбивала б глибшого змісту боротьби двох світоглядів, символами яких являються Москва й Петербург. Власне під цим оглядом Фальконе був далекозоріший, ніж Дідро.

Російські поети-символісти: В. Брюсов та О. Блок, у віршах на петербурзькі теми, описували уявні символічні картини моторошних привидів, у яких та деталь змії під копитами Мідного вершника оживала, ворушилася й виявляла свою лють небезпечним сичанням. Брюсов, наприклад, у трьох віршах вдається до такого засобу одухотворення мертво-матеріальної споруди пам'ятника. Ось приклад із вірша «К Медному всаднику»:

Сменяясь, шумели вокруг поколень,
Вставали дома, как посевы твои...
Твой конь попирал, с беспощадностью, звеня
Бессильно под ним изогнутой змеи.⁸⁵

У вірші «Три кумира» Брюсов ніби тільки перефразовує два останні рядки зі строфи вірша «К Медному всаднику», пишучи:

Помирая, в гордости победной,
Ярость змея, сжатого дугой,
По граниту скачет Всадник Медный,
С царственно протянутой рукой.⁸⁶

Далі, у вірші «Вариации на тему „Медного всадника“», він двічі згадує цю ж саму деталь:

Над омраченным Петроградом
Дышал ноябрь осенним хладом.
Дождь мелкий моросил. Туман
Все облакал в плащ затрапезный
Все тот же медный великан,
Топча змею, скакал над бездной.

— — —
Виденье призрачных сибилл,
В змею — коня копыта вбил,
Уздой железной взвил Россию...⁸⁷

Валерій Брюсов, як москвич за місцем народження, тільки Москву вважав своїм «домом». Якщо він і присвятив Петербургові частину своєї поетичної уваги, то, як це видно зі змісту поезій, та присвята була, так би кажучи, «данайським подарунком» північній столиці. Це вже видно з його дифірамба «Городу», у якому він порівнює Петербург до якоїсь потвори, що пригото-

⁸⁵ В. Брюсов, *Избранные сочинения в двух томах*, М., 1955, т. I, стр. 256.

⁸⁶ Там же, стр. 362.

⁸⁷ Там же, стр. 505—506.

ляється до інстинктивного акту самознищення, підіймаючи над собою отруєного ножа:

Ты нож, с своим смертельным ядом,
Сам поднимаешь над собой.⁸⁸

Натомість пишучи про Москву, Брюсов переключається в зовсім інше коло настроїв. Він змінює тон своєї поетичної мови і, ніби в молитовному екстазі, повторює те, що не один раз висловлювалося московськими поетами в різних перефразах:

Нет тебе на свете равных
Стародавняя Москва!
Блеском дней, вовеки славных,
Будешь ты всегда жива!⁸⁹

Якщо москвич Брюсов такими контрастними поетичними висловами виявив своє ставлення до ворогуючих столиць, признаючи всі права Москві, — це не викликає здивування. Але дещо дивно звучать антипетербурзькі мотиви в поезії О. Блока — уродженця Петербурга (народився в ректорському домі Петербургського університету). Блок не боронив свого рідного міста, а навпаки, можна сказати, що він подекуди навіть перевершував Брюсова. Зокрема варто вказати на той мотив гріховності Петербурга, який прозвучав у поетичних розважаннях Блока після того, як він відвідав Москву в січні 1904 р., звідки він повернувся — як твердить С. М. Соловйов у своїх «Воспоминаниях об Александре Блоке» — «завзятим москвичем».⁹⁰

Те відчуття гріховності Петербурга — торгового міста, де торгували всім, навіть сумлінням і тілом, спонукує Блока заявити, що таке місто не варте Божої благодаті:

В этот город торговли
Небеса не сойдут.⁹¹

В іншому вірші він навіть хотів би звернутися до Богоматері зі страшним запитом:

Я хочу внезапно выйти
И воскликнуть: «Богоматерь!
Для чего в мой черный город
Ты Младенца привела?»⁹²

⁸⁸ Там же, стр. 246—247.

⁸⁹ Там же, стр. 582.

⁹⁰ А. Блок, *Собрание сочинений в восьми томах*, М.—Л., 1960, т. 2, стр. 415.

⁹¹ Там же, стр. 148, («Вечность бросила в город...»).

⁹² Там же, стр. 177, («Ты проходишь без улыбки...»)

Знову ж у вірші «Возмездие» він, ніби із сумовитим співчуттям, ставить багатозначне питання своєму рідному містові:

О город мой неуловимый,
Зачем над бездной ты возник?⁹³

У віршах Блока, як і в Брюсова, скульптурна деталь змії із пам'ятника Петрові I-му нагострює символічні образи, підкреслює змістове значення висловів, які стосуються до ворожої непримиримости у відносинах між двома столицями.

Петербург у поезії Блока — це місто, що виникло з грішного зачину проти волі Божої. Тому йому приречено безславний кінець. А той кінець уже близько, бо під копитом уже ворухнеться змія.

И с тихим свистом сквозь туман
Глядится Змей, копытом сжатый.⁹⁴

У літературній критиці вже висловлювалися думки, якими вмотивувалися ідейно-змістові перипетії символістичної поезії О. Блока. Однак треба зазначити, що деякі елементи його символіки не піддаються легко для перекладу на мову конкретних значень. Але нас не цікавить, у данім випадку, той цілий комплекс його поетичної символіки. Нас цікавить лише одно питання, а саме: Чому Блок наділив у своїх віршах петербурзького циклю такими непривітними рисами своє рідне місто?

Щоб відповісти на це питання, треба насамперед узяти до уваги світогляд Блока. Власне тут варто покликатись на вислів Е. Замятіна, який писав що:

Зі всіх петербурзьких поетів тих літ тільки один Блок був противником Заходу (гучні його поеми «Скіфи» і «Дванадцять»). Між іншим, його відштовхування від Заходу доходило до такої міри, що воно перейшло в деяке відштовхування і від революції, коли в ній, із першопочаткових стихійних форм, почав усе сильніше висуватись сухий марксистський каркас.⁹⁵

З цього можна вивести висновок, що те Блокове відштовхування від Заходу відштовхнуло його і від його рідного міста, яке вважалося зв'язковим пунктом між Росією та Заходом.

Тут треба ще зазначити, що Блок переважно жив у Петербурзі в зимових місяцях, а на літо від'їздив у Шахматово біля Москви, де проводив час у маєтку Бекетових. Тут знову напрошується питання: Чи ж не те Шахматово біля Москви було справжнім «домом» для душі Блока? Здається, що так. Там

⁹³ —————, *Избранное*, М., 1954, стр. 125.

⁹⁴ —————, *Собрание сочинений в восьми томах*, т. 2, стр. 141.

⁹⁵ Е. Замятин, «Москва—Петербург», *Новый журнал*, Н. Й., 1963, кн. 72, стр. 129.

правдоподібно й започаткувався той процес його відштовхування від Заходу.

Не любив свого рідного міста також і Д. Мережковський. Петербург у його творах обарвлений темними кольорами, від яких віє могильним смутком холодної мертвеччини. Він з сумом згадує свою молодість, проведену в північній столиці серед постійних туманів, де його від дитячих літ переслідував «темний ангел самоти».⁹⁶ Навіть батьківський дім не був справжнім домом, а лише адресою для споріднених між собою людей.

В мундир затянут, худенький и бледный,
По петербургской слякоти пешком
Я возвращался в наш холодный дом.

Я собираю с тихого кладбища
Воспоминаний бледные цветы,
И в душу веет запахом могилы...

(«Старинные октавы»)⁹⁷

Д. Мережковський у своїй творчості присвятив багато рядків Петербургові. Він, як вказує Анциферов, поділив історичну долю свого міста на три періоди: початок, розквіт, занепад. Цей поділ і позначений його творами: початок — «Петр и Алексей»; час розквіту — «Александр I»; занепад — «Зимние радуги», збірник «Больная Россия».⁹⁸

У своїх описах Петербурга Мережковський ніби подекуди наслідує Гоголя, Достоевського та Помяловського. Він із відкритою зневагою характеризує те прокляте місто, яке виникло з примхи Петра Першого проти волі народу, проти самої природи.

Петербург у літературно-історіософічних розважаннях цього письменника й філософа-містика зовсім губить свої європейські риси. Він пише, що Петербург у такій мірі подібний до європейського міста, «як лакей Смердяков подібний до шляхетного чужоземця». Це «невитанцювана і вже забруднена Європа». («Зимние радуги»).

У творі Мережковського «Александр I и декабристы» всюди, де тільки описується пейзаж Петербурга чи його околиць — скрізь автор показує такі картини, які асоціюються або з недугою, або зі смертю. Ось приклади:

Від Поліційного моста до Анічкина насаджений бульвар липок, по наказу імператора Павла, протягом тридцяти днів, серед лютої зими, так що доводилося рубати ями сокирами та розводити в них вогні, щоб розморозити замерзлу землю.

⁹⁶ Д. С. Мережковский, «Темный ангел», Полное собрание сочинений, С.-Петербург—Москва, 1912, т. 15, стр. 10.

⁹⁷ Там же, стр. 162, 167.

⁹⁸ Н. П. Анциферов, Душа Петербурга, стр. 165.

Тепер, під льодохідним вітром, ті мізерні липки змерзло тремтячи голими гілками, були подібні на хворих дітей і, здавалося, ніколи не розпустануться.⁹⁹

...останні хмарки в небі розтанули — пусто-пусто в нім, біло-біло, ніби й неба зовсім нема, ні землі, ні води, ні повітря, — нічого нема — пустота, білизна безконечна. Тільки там, де Петербург, світліє голка Петропавлівської фортеці, та чорніють якісь цятки, як трісочки... Пустка, білизна ошклянїла, як незакрите око покійника.¹⁰⁰

...інколи вигляне сонце крізь хмари, як лице покійника крізь могильний серпанок...¹⁰¹

Петербург став подібний на глухе село, занесене сніговіями. Заснув, як дитина в колисці під білим накриттям; як мерлець у могилі під білим саваном. І тиша колиськово-могильна солодкувато-моторошно вколисувала.¹⁰²

Туман лежав білою ватою. Дахи вилискували, з дерев капало, і здавалося, що пітніє все, як хворий у горячці під пуховою периною.¹⁰³

Д. Мережковський, як видно, не тільки стирає останні залишки штучної європейської позолоти з Петербурга, але й підкреслює його хворобливі сторони темними штрихами та пророчить, що це місто не втримається довго на висоті свого положення, як столиця.

Д. Мережковський розглядав проблеми Петербурга й цілої імперії через призму суб'єктивного кута зору, як філософ релігійно-містичного нахилу. Однак, помимо цього, він подекуди правдиво визначив вихідні позиції багатьох причин, які пов'язувалися з тими історичними пертурбаціями, що шттовхали Росію в орбіту соціального й політичного хаосу. Його, як писав Маланюк, «хвилювало передчуття большевизму», примарливі обриси якого він відчував у моторошному передгріззі того часу й тому так часто зупинявся перед тривожним питанням: Чому «Росію віддав Дияволу Господь?». За цим питанням слідував цілий ряд інших розважань містично-символістичного характеру, які розкривали перед ним уявні образи майбутніх візій («Грядущий Хам»).

Дружина Д. Мережковського, Зінаїда Гіппіус, також зі зневагою висловлювалася про північну столицю, як це видно з її

⁹⁹ Д. С. Мережковский, *Александр I и декабристы*, Н. Й., 1955, Изд. им. Чехова, стр. 92.

¹⁰⁰ Там же, стр. 154.

¹⁰¹ Там же, стр. 216.

¹⁰² Там же, стр. 225.

¹⁰³ Там же, стр. 254.

вірша «Петербург». Зокрема привертає увагу лексика згаданого вірша, яка вказує на те, що Гіппіус була під впливом світогляду свого чоловіка, бо навіть послуговувалася висловами із його творів.

У вірші «Петербург» підкреслено два контрастні кольори: чорний і білий («как уголь дни, а ночи белы»), згадується могильний запах, зішклянілий небосхил, розливи Неви — ті самі риси характеристики Петербурга, що й у Мережковського.

Твое холодное кипенье
Страшной бездвижности пустынь.
Твое дыханье — смерть и тленье,
А воды — горькая полынь.

Как уголь дни, а ночи белы,
Из скверов тянет трупной мглой,
И свод небесный остеклелый,
Пронзен заречною иглой.

Далі слідує строфа прокляття. Гіппіус називає Петрове місто «проклятим» «ворогом Бога» та піднесеним тоном твердить, як В. Печерін, що «у баговинні чорнім» «черв'як могильний зжере» його «кам'яний кістяк»:

Нет, ты утонешь в тине черной,
Проклятый город, Божий враг,
И червь могильный, червь упорный
Сожрет твой каменный костяк.

Найбільш відштовхуючий похмуро-химерний і психопатичний збірний образ північної столиці в російській літературі створив А. Бєлий (Б. Бугаєв). Він наділив Петрове місто рисами якоїсь примарливо-фантастичної потвори, яка ніби існує, і не існує; ніби перебуває у якомусь незбагненому колі «подвійного» й сумнівного буття: і є — і нема. «Якщо Петербург не столиця, то — нема Петербурга. То тільки так здається, що він існує».¹⁰⁴ Петербург — це якесь заворожене місце, де серед туманів тремтять привиди будов і сновигають людські тіні. Все там умовне, невиразне, тимчасове, визване трюком злого духа, щоб морочити й навіювати жахи; не місто, а якась нереальна примха — «математична точка» на фінським болоті, від якої у всі кінці імперії летять накази й розпорядження.

Серед думок і образів, що ними завульовує Бєлий свою символічну антропософію, подекуди пробиваються стрижні прихованого історіософічного мотиву, базованого на москвофільській концепції заперечення Петербурга, як історичної помилки. Наприклад, він пише:

¹⁰⁴ А. Бєлий, *Петербург, Чикаго, 1967, стр. 2.*

З того вагітного часу, як примчав до невського берега металевий Вершник, з того часу, як він увігнав коня на фінляндський сірий граніт — надвое розділилась Росія; надвое розділились і самі долі батьківщини...¹⁰⁵

Короткими висловами своєї символічної мови Белий стверджує наявний стан світоглядowego роздвоєння Росії. Він прирівнює Росію до зведеного на диби коня, що зупинився у ваганні:

Ти, Росія, як кінь! У темінь, у порожнечу піднялися двоє передніх копит; і міцно встрягли в гранітну підставу — двоє задніх.

... Чи ти, злякавшись скоку, знов опустиш копита, щоб, фиркаючи, понести великого Вершника в глибину рівнинних просторів із обманливих країн?

Та не буде!

Раз звівшись на диби і очима міряючи простір, мідний кінь копит не опустить: скок над історією буде; велике буде замішання; розсічеться земля; самі гори обрушаться від великого струсу; а рідні рівнини від струсу підіймуться горбом. На горбах останеться Нижній, Владімір і Угліч.

А Петербург провалиться.¹⁰⁶

К. Мочульський у своїй праці «Андрей Белый» пише, що роман Белого «Петербург» — «небувала в літературі» спроба містецького марення. Белий створив «витонченими й ускладненими засобами» такий світ повторно-жахливих ілюзій, що поряд з ними «фантастичні сни» Гофмана, Едгара По, Гоголя і Достоевського видаються легкою казкою. Щоб зрозуміти цей твір Белого, «читачеві перш за все треба залишити за його порогом свої логічні навики» і добре нагострювати увагу, щоб схопити суттєву цілість навмисне розладнаного зв'язку між причинами.¹⁰⁷

Петербург для Белого — химерна абстракція, де живуть не живі люди, а привиди-маски. Це не столиця, а якесь страшне місце холодної мертвеччини, де хронічно хворий старий світ імперіальної Росії у передсмертних мареннях докінчував діалог зі своїм непокірним дітям — революцією.

А. Белий писав свій роман у той час, коли Росія вступала на поріг у невідоме; охоплена нерозв'язними вузлами протиріч, ціла імперія котилася до трагічного історичного перелому. Тиск тієї згущеної гнітної атмосфери відчувався скрізь протягом того вагітного подіяма 1913 року, що замикав собою двохсотлітній період Петербурга, як столиці (1713—1913). Отже, роман Белого й віддзеркалює своїм змістом ті настрої тривожного передчуття, які охоплювали населення тогочасного Петербурга пе-

¹⁰⁵ Там же, стр. 106.

¹⁰⁶ Там же, стр. 106—107.

¹⁰⁷ К. Мочульський, *Андрей Белый*, Париж, 1955, стр. 109.

ред вибухом світової війни. Поет О. Мандельштам також писав тоді в «Петербуржских строфах» свої невеселі рядки:

Мы смерти ждем, как сказочного волка . . .¹⁰⁸

І справді, на події не довелося довго чекати, бо вже в наступному році вибухла війна й визвала ще цілий ряд додаткових причин, які розхитували підгнилі стовпи російської імперії та прискіпували її падіння. Найдошкільніше серед тих причин відчувалися внутрішні поштовхи революційних бунтів.

Війна насамперед негативно відбилася на долі Петербурга, бо зразу з проголошенням війни було замінено його первісну германізовану назву «Петербург» на «Петроград». Ця нова назва столиці більш відповідала слов'янському духові. Одночасно це було й демонстративним актом покарання Петербурга за ті пронимецькі симпатії, які гніздилися в ньому протягом двох століть. Все це разом заокруглилося в історичний момент, на якому фактично закінчився петербурзький період російської історії.¹⁰⁹

Самозрозуміло, що переіменування столиці не могло не викликати реакції невдоволення серед кіл столичного суспільства. Тут доречно вказати, що навіть Зінаїда Гіпіус, яка називала Петрове місто «проклятим» «ворогом Бога», — обурена тим актом переназви, написала вірш «Петроград», який являється прямою протилежністю до її «Петербурга» як темпераментом мови, так і самим змістом. У «Петрограді» Гіпіус уже гнівно картає тих зухвальців, які відважилися нанести таку образу Петровому творінню:

Кто посягнул на детище Петрово!
Кто совершенное деянье рук
Смел оскорбить, отняв хотя бы слово,
Смел изменить хотя б единый звук.¹¹⁰

Переіменована північна столиця присоромлено принишкла в передгірззі, очікуючи чергових перемін. Допитливіші поети, такі як Гіпіус, Мандельштам, Ахматова та деякі інші, уже ніби шукають у своїй творчості слів для примирення з тим непривітним кам'яним чудовищем — Петербургом. Так, наприклад, З. Гіпіус замінює епітет «проклятий» на «прекрасно-страшный». До своєї переоцінки Петербурга вдається й Ахматова, яка ще не так давно прирівнювала його до циганського табору, де під музику шарманки «водять ведмедя» й «танцює циганка на за-

¹⁰⁸ О. Мандельштам, *Собрание сочинений в двух томах*, Вашингтон, 1964, том I, стр. 27.

¹⁰⁹ Harold Williams, „Petrograd“, *The Slavonic Review*, London, 1923, vol. 2, 4, p. 15.

¹¹⁰ З. Гіпіус, «Петроград», *Петербург в стихотворениях русских поэтов*, Берлін, 1923, изд. «Север», стр. 94.

пльованім бруці» («Петербург в 1913 году»). Тепер вона змінює мотив і в симпатичному тоні своїх віршів висловлює ніби тихий жаль; вона називає його вже «пишним гранітним містом слави й біди» та заявляє, що «ні на що не промінє» його сумовитої краси:

Но ни на что не променяем пышный
Гранитный город славы и беды,
Широких рек сияющие льды,
Бессолнечные, мрачные сады
И голос музы, еле слышный.

Футурист В. Маяковский також написав три вірші на петербурзькі теми: «Кое-что про Петербург» (1913 р.); «Еще Петербург» (1914 р.); «Последняя петербургская сказка» (1916 р.). Ці його вірші не віддзеркалюють нічого нового; вони крикливі й претендуючі на оригінальність, їх слід зараховувати тільки до поезії нижчого ґатунку та розцінювати лише, як перефрази відомих уже мотивів, які він тільки переплів своїми футуристичними асоціаціями. Ось зразки:

И небу — стихши — ясно стало:
туда, где моря блещет блюдо,
сырой погонщик гнал устало
Невы двугорбого верблюда.

(«Кое-что про Петербург»).

В ушах обрывки теплого бала,
а с севера — снега — седей —
туман, с кровожадным лицом каннибала,
жевал невкусных людей.

(«Еще Петербург»).

И вновь император
стоит без скипетра.
Змей.
Унынье у лошади на морде.
И никто не поймет тоски Петра —
узника,
закованного в собственном городе.

(«Последняя петербургская сказка»).

В. Маяковский, як зазначив Анциферов, не зумів створити нових, свіжих образів Петербурга, таких образів, які б підкреслювали ті властивості, які відрізняють його від інших міст Росії. Дарма, що Маяковский уважав, що «поезія футуризму — це поезія міста, сучасного міста»,¹¹¹ у своїх футуристичних ревелюціях він не міг відбити тих глибоких, складних переживань Пе-

¹¹¹ В. Маяковский, *Полное собрание сочинений в тринадцати томах*, М., 1955, т. I, стр. 453.

тербурга не тільки як столиці, але й навіть як міста взагалі, поминаючи вже його виняткове історичне значення.

Якщо війна 1914 р. відбулася на Петербурзі тим, що його було переіменовано на Петроград, — то революція 1917 р. нанесла вже більших дошкульних ударів по його столичному престижі; із пестуна самодержавного бюрократизму він перетворився на гніздо революційної змови, що, samozрозуміло, ставило його в незавидну позицію, бо йому, як відомо, довелося стріляти по самім собі. Власне постріл «Аврори», котрим розпочався революційний переворот, доконав йому безславного кінця; був ніби актом самогубства. Недарма ж Валерій Брюсов писав:

Ты нож с своим смертельным ядом,
Сам подымаешь над собой.

І справді, так сталося, бо ті революційні сили, що формувалися у ньому, через короткий час після досягнутої перемоги — вирішили зовсім розвінчати Петербург-Петроград зі всіх столичних прав і перенести столицю до Москви, що й сталося 11 березня 1918 р. Таким чином здійснилися леліані мрії москвофілів. Москвофіли раділи, що нарешті столиця Росії повернулася із «чужих країн» назад «додому».

Ту подію переміщення столиці відмітив І. Северянін віршем «Отходная Петрограду», написаним 1918 р., яким він ніби вбиває останній цвях у домовину Петрової столиці:

За дряхлой Нарвой, верст за двести,
Как окровавленный пират,
Все топчется на топком месте
Кончающийся Петроград.

Кошмарный город — привиденье!
Мятежный раб! Живой мертвец!
Исполни предопределение:
Приемли страшный свой конец.¹¹²

Зоря Петрограда згасала. Ті настрої умирання колись пишної «Північної Пальмири» передав поет О. Мандельштам у вірші «На страшной высоте блуждающий огонь», написаному 1918 р.

Прозрачная весна над черною Невой
Сломалась, воск бессмертья тает,
О если ты, звезда — Петрополь, город твой,
Твой брат, Петрополь, умирает.¹¹³

¹¹² І. Северянін, «Отходная Петрограду», *Петербург в стихотворениях русских поэтов*, стр. 97.

¹¹³ О. Мандельштам, том I, стр. 71.

Після перемоги над Петербургом-Петроградом Москва стала спочатку столицею лише Російської Федеративної Республіки, а 30-го грудня 1922 р. її проголошено столицею цілого комплексу нової імперії — СРСР. Таким чином Москва знов зайняла перше місце серед усіх міст Росії. З цього приводу Едуард Багрицький написав вірш «Москва», у якому передав образними, іронічними асоціаціями ту п'яну радість Москви:

Ярись, Москва... Кричи и брагу пей,
Безбожничай — так без конца и края.
И дрогнули колокола церковей,
Как страшная настала плясовая.
И — силой развеселою горда —
Ты в пляс пошла раскатом — лесом, лугом...
И хлопают в ладоши города,
Вокруг тебя рассевшись полукругом.¹¹⁴

Розвінчаний Петроград залишився тільки звичайним містом у тім, за висловом Багрицького, «півкрузі» другорядних російських міст і проіснував під тією своєю назвою ще до січня 1924 р., себто до смерті Леніна, а тоді його ще раз переіменовано — названо Ленінградом.

«Якщо Петербург не столиця, то — нема Петербурга» — писав А. Бєлий. І дійсно, покритий новою назвою, Петербург-Петроград закінчив свій історичний цикл. Уряд нової імперії прирікав його на забуття, заманіфестовуючи цим самим і своє відречення від царя Петра Першого та від його ідей. Таким чином історична постать царя-реформатора з усіма його плянами, розраховуваними на поступове зближення Росії з країнами європейського Заходу, відсувалася у тінь; його історична роля редукувалася до мізерного мінімуму, так як у тій новій переоцінці цінностей його визнано творцем «проклятої помилки», яка розколола ментальність Росії; відтягнула на двісті літ Росію від Москви, як місійного центру, що вже від довгого часу мріяв стати «третім Римом».

В темных лаврах гигант на скале —
Завтра станет ребячьей забавой.

Так писав І. Анненський ще далеко до більшовицької революції, однак ці його рядки звучать ніби епілог пореволюційної дійсності, бо ж справді той «у темних лаврах велетень на скелі» бовваніє тепер на площі, як «в'язень, закутий у власнім місті» та служить лише атракцією для шкільних екскурсій і туристичних груп. Отже, як видно, поет Анненський не помилився у своїх далекоюсяглих передбаченнях. Не помилився і поет Г. Державін, який ще давніше, як висловився Маланюк, «майже математично-точно приповів вік Петербургу». Коли ж ще разом з

¹¹⁴ Едуард Багрицький, *Стихотворения и поэмы*, М.—Л., 1964, стр. 268.

чим зіставити три назви: Петербург — Петроград — Ленінград, то мимоволі пригадуються слова В. Печеріна:

Ты в трех лицах темный бес...

Коли глибше вдуматися у зміст цього вислову, то виходить, що й Печерін мав рацію, бо справді видається, що ніби та фаталістична потрійність прокляття зависла десь серед туманів над тим трьохіменним містом «трьох революцій».

Перша декада пореволюційної дійсності в СРСР позначилась докорінною ломкою старих традицій та накладанням нового на шарування соціалістичного стилю на всі прояви культурного життя. Однак, незважаючи на всі ті домагання уряду підмінити старе новим, Петербург вперто дотримувався свого старого культурного курсу і не приймав соціалістичної новизни. Навіть більше, Петербург не приймав і Ленінграда. Цей факт можна пояснити тими обставинами, що Петербург був уже архітектурно завершеним і для Ленінграда в ньому вже не було місця. Отже, для Ленінграда залишались хіба ще петербурзькі околиці, на яких і почав розбудовуватись Ленінград з робітничими кварталами та «Домами культури».¹¹⁵ З цього виходить, що старий Петербург з будовами Растреллі, Бренна, Кваренгі, Томона, Рінальді та інших відомих майстрів архітектурного мистецтва — не приймав у своє лоно пролетарського Ленінграда. Навіть для пам'ятника Леніну не знайшлося в ньому іншого місця крім площі біля Фінляндського вокзала. Між іншим, цей факт влучно підмітив і Андре Жід, який, відвідавши Ленінград в 1936 р., писав, що в Ленінграді йому найбільше подобався Санкт-Петербург.¹¹⁶

Коли ж іде мова про Москву, то треба вказати, що вона з поспішною запопадливістю піддавалась впливам тієї соціалістичної моди без критичного розбору: розвалюючи старі храми, пересуваючи пам'ятники — все для того, щоб розчистити місце для нових будівельних комплексів. Таким чином було розвалено монастирі Симонів і Чудів, знесено Сухареву вежу, Іверські ворота, храм Христа Спасителя, пересунено пам'ятник Мініну й Пожарському і т. д.

Нова мода архітектурного кубізму та декоративного мистецтва — суміші геометричного модернізму з елементами пролетарського реалізму, змінювала кам'яне обличчя Москви, стирала з неї колишні сліди «уральської і волзької фантазії». Із колишньої «купецької», «фамусовської» Москви вона скорими темпами перетворювалась на такий самий центр бездушного бюрократизму, яким був перед тим Петербург. Власне під цим оглядом зі

¹¹⁵ Е. Замятин, «Москва—Петербург», *Новый журнал*, 1963, кн. 72, стр. 116.

¹¹⁶ Г. Гинс, «Перевоплощение Петербурга», *Новый журнал*, 1952, кн. 28, стр. 257. Вислів Андре Жіда, наведений у цій розвідці, узятий із публікації Andre Gide — *Retour de L'U.R.S.S.*, Paris, 1936.

всією очевидністю виявилось, що московський бюрократизм зі своїми елементами азійського деспотизму набагато перевищив бюрократизм петербурзький. Цю різку перемену Москви підкреслив Г. Гінс наступними словами:

Нема вже в Москві колишніх 340 церков і православний дух не панує в ній; із університету вигнаний ідеалізм; із російських домів гостинність. Як раніше Петербург, Москва стала не зовсім російським містом. Вона не тільки російська столиця, але й столиця Радянського Союзу, столиця інтернаціональна.¹¹⁷

За відносно короткий час Москва докорінно змінила свою філософічно-світоглядovu орієнтацію: з крайнього патріархально-го слов'янофільства вона кинулась у крайне лівий комунізм; із покровительки православія стала світовим центром атеїзму; цілі століття боролась з ідеями, які зароджувались на Заході, і нарешті прийняла те, що зародилось і не прийнялось на Заході — комунізм, який тепер повертає Заходові в звироднілій формі. Одна лише притаманна Москві концепція залишається незмінною — бажання бути об'єднуючим центром, бути «третім Римом». Отже, усі ці зміни, які б вони не були, слід розцінювати лише як засоби для досягнення місійної цілі. Власне й та ціль толерує й оправдує всі зміни й засоби.

В ділянці літератури Петербург також виявляв своє опозиційне ставлення до московської літературної продукції того часу. Навіть у тих несприятливих для літературного розвитку умовах Петербург спромігся налагодити працю своїх видавництв і випустив на літературний ринок твори набагато вищої естетичної вартости, ніж Москва. Іншими словами, Петербург дотримувався старих літературних традицій і розвивав свій літературний процес з оглядкою на Захід, вважаючи це своїм обов'язком.

Цікаву характеристику того періоду подав Е. Замятін. Він наводить факти конкретного протиставлення петербурзької літератури до московської. Він пише, що в той час, як у Москві «співав Єсенін» і «ричав Маяковський», Петербург у той час змобілізував кращі літературні таланти біля видавництва «Всемирная Литература», у якому друкувалися «багатотисячні тиражі європейських авторів»; там же, у Петербурзі, видавалися два безпартійні журнали — «Современный Запад» і «Русский Современник», у яких співпрацювали кращі сили старшої та молодшої генерацій. Крім того, у Петербурзі також вела свою працю «Литературная Студия», де Гумільов читав лекції з поезики, Шкловський з літературної критики, Е. Замятін з проблематики художньої прози. Згадана студія може похвалитись наслідками своєї праці, бо власне вона створила кадри для літе-

¹¹⁷ Там же, стр. 259.

ратурної групи «Серрапионовы братья». Петербургові слід також причислити заслугу в культивуванні літературної критики формалістичного напрямку та літературної критики взагалі.¹¹⁸

Москва в той час захоплювалася футуризмом, імажинізмом та поетичним конструктивізмом. Коли ж узяти до уваги те, що футуристи ще перед революцією опублікували в Москві свій маніфест «Пощечина общественному вкусу» (Поличник громадському смакові), у якому пропонували викинути літературну спадщину Пушкіна, Достоевського, Толстого та інших відомих авторів і замінити потреби читачів новою літературною продукцією футуристів, — то стає зрозуміло, чому московська література не виростила в пореволюційному періоді своїх літературних кадрів, за винятком одного Пільняка. Взагалі, як зазначив Е. Замятін, московська «літературна політика тоді робилась з поспіхом, з розгону, а розгін був — уліво, якнайлініше, по-московському».¹¹⁹

Поет О. Мандельштам також виразно вказав на вбогість московської літератури в своїй статті «Литературная Москва», у якій подав вияснення причин «корінної хвороби літературного смаку Москви». Просліджуючи головніші сторони розвиткового процесу московської літератури, він прийшов до висновку, що «в Москві нема ні однієї справжньої поетичної школи, ні одного живого поетичного гуртка, бо всі об'єднання перебувають по тому або другому боці розділеної правди». Власне тому він вважає, що «смішно говорити про московську літературу», бо вона «існує тільки в уяві дослідника».¹²⁰

Із висловів Мандельштама видно, що він, як представник петербурзької літературно-світоглядкової орієнтації, зі зневагою ставився до Москви і до московської літератури. Москву він просто називав проституткою:

У кого под перчаткой не хватит тепла,
Чтоб объехать всю курву-Москву.¹²¹

Або ось такі рядки:

И вместо ключа Ипокрены
Домашнего страха струя,
Ворвется в халтурные стены
Московского злого жилья.¹²²

Ще в розпалі революційного перевороту Мандельштам передбачав, що йому й іншим літераторам доведеться переживати

¹¹⁸ Там же, стр. 259.

¹¹⁹ Е. Замятин, «Москва—Петербург», стр. 126—127.

¹²⁰ О. Мандельштам, том 2, стр. 368—373.

¹²¹ —————, том I, стр. 151.

¹²² Там же, стр. 183.

тяжкі часи «в чорному оксамиті советської ночі», що Кремль приготує для непокірних літераторів нечувану ще розправу:

Мы в черной очереди станем
На черной площади Кремля.¹²³

Пізніше, коли вже розкочувалася жахлива хвиля чистки та ломлення хребтів упертим діячам культури, Мандельштам, проти свого бажання, був скерований у Москву. Власне про це переміщення він писав у вірші «В год тридцать первый...» наступне:

В год тридцать первый от рожденья века
Я возвратился, нет — читай: насильно
Был возвращен в буддийскую Москву...¹²⁴

У Москві Мандельштам не міг знайти собі відповідних умов ні для життя, ні для літературної діяльності; він почувався там в'язнем. Іншими словами, він зі своїми поглядами був чужинцем у тій «буддийській» Москві й чужою видавалася йому московська література. Він мріяв про повернення до Ленінграду.¹²⁵

Постанова уряду про потребу переформування літературних і мистецьких організацій, що була проголошена в квітні 1932 р., та ухвали Першого Всесоюзного З'їзду Письменників із серпня 1934 р., завдали, як відомо, найприкріших ударів літературам національних республік та загальмували також і розвиток обох російських літератур: ленінградської і московської. Уряд, як видно, виявив намір назавжди покінчити з тим двоподілом, тому й докладав зусиль, щоб звести їх до одного спільного знаменника.

Однак той урядовий маневр, розрахований на «зрівнювання» загально літературного процесу й скеровування його в русло соціалістичного реалізму, просувався повільними, кволими темпами. Причиною такого повільного просування соцреалізму був факт, що соцреалізм, як офіційний напрям, мав тільки демагогічних проповідників, але не мав справжніх теоретиків. Проте все ж таки за той час, себто від першого з'їзду письменників до початку війни в 1941 р., подекуди дещо стерлися гострі кути протиріч між ленінградською та московською літературами, але ще залишилися деякі ознаки колишніх відмін.

¹²³ _____, том 2, стр. 11.

¹²⁴ _____, том I, стр. 158.

¹²⁵ Там же, стр. 526. У кінцевих примітках до першого тому є згадка, що Мандельштам відвідав Ленінград літом 1937 р. Він прибув туди разом зі своєю дружиною без грошей, без білизни, майже босоніж. Через рік після того його заарештували й вислали на Далекий Схід, де він і зник «в чорнім бархаті советської ночі».

Після закінчення війни ті відміни почали знову випуклюватись у лєнінградській літературі, що, самозрозуміло, стало причиною тривоги в кремлівських урядових колах. Тут доречно покликатись на статтю В. Толстікова «Хороший специалист и убежденный боец» («Правда», 1 вересня 1965 р.), у якій Толстіков злісно критикує лєнінградську молодь за її ліберальні погляди, обвинувачує її в ідейній незрілості й т. д. Толстіков критикує також лєнінградських науковців за те, що частина їх замкнулася у кабінетах чистої науки й не цікавиться комуністичними принципами ідейности, а деякі науковці навіть «заграють» з ліберальною частиною молоді.

Толстіков намагався звести бій з літераторами-лібералами на Другому З'їзді Письменників РСФСР, але випадки його не могли змінити настрою серед учасників з'їзду. Ухвали з'їзду залишилися тільки ухвалами на папері, а життя і література, як завжди, шукають нових ідей, нових дороговказів, нових стимулювань для свого розвитку, для свого самовияву.

Лєнінградські літератори, а зокрема ті з них, що пережили 29 місяців ворожої бльокади, не терплять демагогічних повчань з боку партійних представників; вони вважають такі повчання стороннім втручанням в орбіту їхнього творчого мислення. Все-союзні обміри комуністичної ідейности — для них це тільки фразеологія. Вони вважають себе людьми іншої породи, іншого психологічного складу. Про це виразно пише поет Микола Тіхонов:

Есть такое в ленинградцах,
И чему они верны, —
В чем никак не разобьются
Никому со стороны.

.....

И в бою, и в непогоду,
Среди самых злых забот,
Ленинградская порода
Никогда не пропадет!¹²⁶

Досить прочитати колекцію віршів лєнінградських поетів щоб пересвідчитись, що не один Тіхонов перебуває в колі таких розважань. Це докажує, що голоси лєнінградських поетів вирізняються в хорі російської поезії. Навіть та данина режимові, яка місцями втиснута в деяких віршах колекції «Стихи о Ленинграде», не глушить їхнього основного мотиву — яскраво підкресленого льокального патріотизму, який звучить повною силою. Ось рядки вірша Л. Попової:

¹²⁶ Николай Тихонов, «Есть такое в ленинградцах...», *Стихи о Ленинграде*, Л., 1967, стр. 3.

Я многие видала города,
Что также стали славою Отчизны,
Но ты, мой город, всюду и всегда
Был городом судьбы моей и жизни.¹²⁷

Подібним змістом наповнив рядки свого вірша О. Чуркін, заявляючи, що він гордий уже з того, що живе в Ленінграді:

Я счастлив, что я ленинградец,
Что в городе славном живу.¹²⁸

Ніби присягою звучать слова Марії Комісарової у вірші «Ленінграду»:

И все ж для сердца нет дороже
Твоих красот, твоих громад,
Твоей судьбы, ни с кем не схожей,
Твоей победы, Ленинград.¹²⁹

.....

Я, дочь твоя, перед тобой стою,
Светлея сердцем, о тебе пою.

.....

Ты — новый путь мой, новый день
рождения.
И щит, и меч, орлиный город мой!¹³⁰

Подекуди у віршах ленінградських поетів висувуються навіть спроби протиставлення Ленінграду Москві, спроби вивищування його над Москвою, як це видно, наприклад, у вірші М. Борисової:

Да, он мне снится — этот город.
И, видимо, не раз, не два
Доказывать я буду в спорах,
Что он красивей, чем Москва.

Дальше Борисова описує один епізод, зв'язаний із перевезенням ленінградських дітей у табори для відживлення після бльокадного голоду. Табори було влаштовано в містечку біля Волги. Вона пише, що ті ленінградські діти тужили над Волгою за своїм рідним містом; як вони неправними дитячими руками малювали об'єкти свого міста на шматках паперу, ніби «тексти присяги» «на вірність» містові, у якому вони народились, зображували ті дитячі малюнки.

¹²⁷ Людмила Попова, «Ленінграду», *Стихи о Ленинграде*, стр. 10.

¹²⁸ Александр Чуркин, «Песня о Ленинграде», *Стихи о Ленинграде*, стр. 23.

¹²⁹ Мария Комиссарова, *Стихи о Ленинграде*, стр. 3.

¹³⁰ Там же, стр. 4—6.

Москвою і Ленінградом ще й далі залишається актуальною. Зі всього видно, що ані засоби жахливого терору, яким Москва винищувала провідну ленінградську верхівку після загадкової смерті Кірова,¹³³ ані горезвісна політика Кремля, що її продиктував Сталін під час німецької облоги Ленінграду, ні сама облога, що тяглася два з половиною роки, ані «ленінградська афера», що розпочалася після також загадкової смерті Жданова¹³⁴ — не зломали опозиційної впертості, не придушили протимосковських настроїв у цьому прибалтійському місті.

Невідомо, які ще випадки робитиме Москва проти Ленінграду — це ще загадка, бо Москва — не тосканська Сіена, вона не має напису на вхідній брамі, що відкриє свою душу кожному прохожому. Напевно, що в Москві пригтовляється стратегія чергового тиску на це трьохіменне місто, але які з того вийдуть наслідки — це покаже майбутнє. А покищо Ленінград живе своїм звичним життям. У ньому «все наперекір Москві. Ясно виявлено бажання затемнити її».

¹³³ С. М. Кіров (Костриков) — ленінградський партійний керівник, на партійному конгресі в Москві в січні 1934 р. виявив свою опозицію до Сталіна; він здобув навіть більше голосів ніж Сталін. У грудні того самого року в Ленінграді Леонід Ніколасв застрелив Кірова, правдоподібно з наказу Сталіна. Після цього розпочалася хвиля арештів у Ленінграді та інших містах. Можна вважати, що Сталін тим актом зреалізував свій плян: позбувся конкурента в особі Кірова та винищив його послідовників, а також обезсилив ті опозиційні сили, які формувалися тоді в СРСР. Про це саме писали: John Lawrence, *A History of Russia*, N. Y., 1962, pp. 263—268; Harrison E. Salisbury, *The 900 Days: The Siege of Leningrad*, N. Y., 1969, p. 127.

¹³⁴ Мова йде про «Ленінградську аферу», яка дуже подібна до тієї ленінградської чистки, що наступила після смерті Кірова. Цього разу претекстом для арештів була загадкова смерть ленінградського партійного керівника Андрія Жданова, що сталася 31 серпня 1948 р. Після смерті Жданова почали масово «зникати» командири ленінградської оборони та партійні й комсомольські провідники, члени комісії плянування відбудови Ленінграда, викладачі вищих навчальних закладів разом з ректорами Ленінградського у-ту та багато інших видних осіб, які пережили облогу. Згодом було закрито «Музей Оборони Ленінграда» та заарештовано директора того музею майора Ракова.

Як видно, Москва старалася приховати всі сліди, які могли б виявляти правдиві події ленінградського життя часів облоги. З цих самих міркувань не видано хроніки подій ленінградської облоги, яку опрацьовувала спеціальна партійна комісія; не надруковано праці проф. Орбелі; не появилися друком спомини ленінградських партійних діячів: Жданова, Кузнецова, Капустіна та інших. Всі ці матеріяли знищено, або заховано в закриті архіви цензури. Цензура також перекреслювала ті місця у творах поетів і прозаїків, де описувались деталі з життя обложеного міста. Так, наприклад, знівечено цензурою манускрипти В. Кетлінської, С. Хмельницького, Л. Рахманова, М. Чуковського й інших. Багато цінних деталей з ленінградської облоги помістив у своїй книзі Harrison E. Salisbury, *The 900 Days: The Siege of Leningrad*, pp. 576—583.

ZUSAMMENFASSUNG

Das vorliegende Buch bietet nicht nur eine inhaltreiche Übersicht über die russische Dichtung vom 18. Jahrhundert bis heute, es gewährt dem Leser zugleich einen Einblick in kulturgeschichtliche Zusammenhänge, die über den Rahmen russischer Geschichte weit hinausgehen.

Der Verfasser untersucht im wesentlichen drei Probleme. Das erste, auf das bereits im Titel des Buches hingewiesen wird, beansprucht den breitesten Raum. Es ist der ideologische Kampf um die Vorherrschaft zwischen den beiden russischen Hauptstädten, Moskau und Petersburg—Petrograd—Leningrad. Das alte, patriarchalische und konservative Rußland darstellend, stand Moskau der unter unzählbaren Opfern an Menschenleben erbauten Stadt Peters I. mit Mißtrauen und Ablehnung gegenüber. Dieser Antagonismus scheint bis heute nicht überwunden zu sein.

Das zweite Problem bildet die symbolträchtige Gestalt des „Ehernen Reiters“, zuerst Sinnbild der Größe Peters I., das allmählich jedoch zum Symbol des Despotismus wurde. Das geniale Werk Falcones erlebte zusammen mit Petersburg eine verwickelte Entwicklung, die vom Verfasser einleuchtend aufgezeichnet wurde.

Das dritte Problem, die Symbolik des Drachen, wurde vom Verfasser nur angedeutet. Falcone schuf den Drachen gleichsam als Antithese zur Bewegung des sich auf den Hinterbeinen aufrichtenden Pferdes, als eine drohende Gefahr für die Macht des Reiters. Gleichwohl bleibt die Frage offen, wen der Drache eigentlich darstelle. Der Bildhauer gab darauf keine Antwort und auch der Verfasser des Buches bleibt dem Leser eine stichhaltige Antwort auf diese Frage schuldig. Seine Schlußfolgerung scheint sich mit den Worten zu decken, die der russische Dichter A. Belyj schon vor dem Ersten Weltkrieg geprägt hatte: „Das sich aufbäumende und mit den Augen die Weite der Landschaft musternde ehernen Roß wird seine Hufe nicht mehr herunterfallen lassen: der Sprung über die Geschichte wird stattfinden“.

N. Polonska-Wasylenko

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Аксаков І. 36
Аксаков К. 36, 37, 38
Аксаков С. 35
Анна Іванівна 21
Анненський І. 6, 8, 9, 43, 44, 55
Антонович М. О. 43
Анциферов Н. 29, 30, 31, 33, 36, 42, 44, 48, 53
Ахматова А. (Горенко) 52
Ашукін Н. 26
Багрицький Е. 55
Баженов В. 23
Башуцький А. 17
Белінський В. 28, 33
Бестужев-Марлінський 13
Белій А. (Бугаев Б.) 5, 6, 8, 10, 13, 50, 51
Бірон Е. 21
Біронівщина 21, 22
Благой Д. 21
Блок О. 6, 9, 45, 46, 47
Боголюбський А. 11
Борисова М. 61
Боткін В. П. 28
Брена В. 56
Брюсов В. 9, 45, 46, 47, 54
Будовніц І. 16
Бунок В. 15
Веровкін М. 23
Вестенгоф П. 16
Волоцький Й. 15
Воронцові 22
Всеволожський М. В. 26
Вяземський П. 26, 30, 31
Ганібал Ібрагім 25
Герцен О. 16, 28, 29
Гершензон М. 29, 30
Гінс Г. 56, 57
Гіппіус З. 6, 49, 50, 52
Гоголь М. 6, 12, 34, 35, 48, 51
Гончаров І. 40, 41
Гофман Г. 51
Григорьев А. 32
Грімм М. 23
Грозний І. 14, 17, 21
Гумільов М. 7, 57
Десницький В. 19, 25
Державін Г. 24, 55
Дідро Д. 44, 45
Дімітрієв М. 32
Долгоруки 20
Достоевський Ф. 8, 14, 35, 40, 41, 48, 51, 58
Елізавета Петровна 22
Есенін С. 57
Жід А. 56
Жданов А. О. 63
Жуковський В. 35
Замятін Е. 47, 56, 57, 58
Ільїна Т. 16
Кантемір А. 20, 22
Кантемір К. 20
Катерина Друга 23
Катіфоро А. 22
Кіреєва А. В. 38
Кіров С. (Костріков) 63
Клоц Жан Батіст 29
Ключевський В. 18, 19
Комісарова М. 7, 61
Костомаров М. 15
Крижаніч Ю. 14
Курочкін В. 14, 43
Кропоткін П. 17
Кваренгі Дж. 56
Кузнецов О. О. 63
Кетлінська В. 63
Ленін В. 55, 56
Лермонтов М. 32, 33, 34, 41
Ломоносов М. 22, 24, 25
Лурье Я. С. 16

- Маланюк Е. 6, 24, 35, 42, 49, 55
 Мандельштам О. 52, 51, 58, 59
 Маяковский В. 8, 53, 57
 Мережковський Д. 6, 48, 49, 50
 Микола Перший 29, 31
 Милославські 18
 Мілюков П. 14, 20
 Мінаєв Д. 37
 Міцкевич А. 12, 32
 Мочульський К. 51
 Мюнх (Мініх Б. Х. А.) 22
 Наполеон Бонапарт 24, 42
 Нарішкіни 18
 Некрасов М. О. 39, 40
 Ніколаєв Л. 63
 Одоевський В. Ф. 32
 Олександр Перший 42
 Олексій Петрович 21
 Орбелі Й. А. 63
 Остерман А. 22
 Павло Перший 24
 Петро Перший 5, 8, 11, 17, 18, 19, 21,
 22, 23, 27, 35, 36, 37, 39, 40, 43, 44,
 47, 48, 55
 Петро Другий 19, 20
 Печерін В. 29, 30, 50, 56
 Писарев С. 22
 Пільняк Б. 58
 Плетньов П. О. 26
 По Е. 51
 Полонська-Василенко Н. 10
 Полосін І. І. 17
 Помяловський М. 41, 48
 Попова Л. 60
 Прівалова Е. 23
 Пріселков М. 15, 16
 Прокопович Ф. 20, 21
 Пушкін О. 5, 8, 12, 16, 17, 24, 25, 26,
 27, 28, 33, 34, 38, 58
 Растереллі В. 56
 Рахманов Л. 63
 Рильський М. 12
 Рінальді А. 56
 Сєвєрєєва Е. 38
 Сєвєрянїн І. 54
 Сєрман І. 22
 Соколов Ю. М. 21
 Сорський Н. 15
 Софія Олексіївна 18
 Сталін Й. 63
 Станкевич М. 36
 Степун Ф. 14
 Страхов Н. 25
 Строганов С. 30
 Татіщєв В. 20
 Таубе Йоганн 14
 Таубе М. А. 14
 Тихонов М. 7, 60
 Толстиков В. 60
 Толстой Л. 42, 58
 Толстой Ол. 18
 Томон Т. 56
 Тургєнєв І. 6, 41, 42
 Фальконе Е. М. 8, 9, 43, 44, 45
 Формозов А. А. 15
 Хмельницький С. 63
 Хрущов І. 15
 Чаадаєв П. Я. 13, 18, 39
 Чернишові 22
 Чуковський М. 63
 Чуркін О. 61
 Шевченко Т. 6, 8, 12, 34, 35, 36, 37,
 38, 41
 Шестинський О. 7, 62
 Шкловський В. 57
 Шувалові 22
 Щєрбатова А. М. 30
 Щєрбатов М. М. 20, 23 24
 Язиков М. 38, 39
 Billington J. 14
 Cherniavsky M. 19
 Lawrence John 63
 Mc Nally R. 18
 Raeff M. 24
 Salisbury E. Harrison 63
 Summer B. 14
 Williams Harold 52

